

Een zacht fundament

Ecofeministische lezingen van de poëzie van Henriette Roland Holst en Sonja Prins

Beeld: Jet Walraven

Loranne Davelaar (5686024)

Masterscriptie Nederlandse literatuur en cultuur (UU)

Begeleider: Johan Sonnenschein

Tweede lezer: Saskia Pieterse

28.032 woorden

1 juli 2021

Samenvatting

De levens van Henriette Roland Holst (1869-1952) en Sonja Prins (1912-2009), twee twintigste-eeuwse linkse poëziereuzinnen, zijn op vele manieren aan elkaar verwant. Ze werden als niet-proletariërs vroeg communist en namen daar later afstand van. Ze schreven aan grote poëtische oeuvres, waarin ze de sympathie voor het linkse, evenals andere strijdtonelen, bleven behouden. Beiden verhielden zich tot de feministische beweging – respectievelijk de eerste en de tweede feministische golf – maar maakten er niet direct deel van uit, hoewel Prins er, anders dan Roland Holst, wel directe aansluiting toe zocht. Een vergelijking tussen de twee dichters dringt zich dan ook snel op. Daarbij valt een verschil op: Prins is volledig oningebied in de literatuurgeschiedenis gebleven, terwijl Roland Holst er stevig in is vastgebeiteld – *te* stevig, denk ik. Roland Holsts werk is altijd in een politiek-historische context geïnterpreteerd die haar als socialistisch, *dus* antifeministisch heeft bestempeld. In deze scriptie probeer ik deze interpretaties van Roland Holst open te breken en tegelijkertijd Prins in te bedden aan de hand van de feministische stroming en analysemethode waar Prins zich het duidelijkst naartoe beweegt: die van het ecofeminisme. Ik denk dat dit gedeelde theoretische kader de analyse van beide dichters kan versterken. De hoofdvraag van deze scriptie is daarom: *Hoe kan een ecofeministische analysemethode bijdragen aan de (her)interpretatie en (her)inbedding van de poëzie van Henriette Roland Holst en Sonja Prins in een feministische traditie?* Het concrete vertrekpunt van mijn analyse vormt de tijdsbelevingen die in de te analyseren dichtbundels centraal staan, die bij beide dichters fungeert als het verband tussen het ecologische en het feministische. In de analyse van Roland Holsts onderzoek ik het complexe spel tussen vrouwelijkheid, feminisme en natuur in haar poëzie, en introduceer ik het kernbegrip dat deze aspecten aan elkaar verbindt: dat van zachtheid. Bij Prins analyseer ik hoe ze, zonder dat het woord bij haar in dezelfde mate centraal staat als bij Roland Holst, zachtheid uitbouwt tot een kernhouding, onder andere door een vrouwelijke norm als uitgangspunt te nemen in haar poëzie, die uitnodigt tot meekijken, meevoelen en meedenken. In de slotbeschouwing reflecteer ik op mijn poging Prins in te bedden en Roland Holst juist uit haar inbedding te breken, en de bruikbaarheid van een ecofeministische benadering daarin. Ik betoog in deze scriptie dat via het ecofeministische perspectief in de poëzie van Roland Holst en Prins een ‘zachte’ – dat wil zeggen als vrouwelijk geconnoteerde, aan de natuur ontleende, op zorg voor omgeving gerichte, anti-hiërarchische, anti-breuklijnige en anti-veroverende – levensvisie naar de oppervlakte komt.

Inhoudsopgave

Samenvatting	2
Inleiding: de verbinding tussen Roland Holst en Prins	4
Theorie: feminisme, antifeminisme, ecofeminisme	9
<i>Introductie</i>	9
<i>Roland Holst als antifeminist</i>	11
<i>Roland Holst als socialistisch feminist</i>	14
<i>Prins als feminist</i>	22
<i>Opkomst en ondergang van het ecofeminisme</i>	24
<i>Verbindingen</i>	30
Methodiek: een vrouwelijke tijdsbeleving	32
<i>Corpusafbakening</i>	32
<i>Analysewijze</i>	33
Analyse: Roland Holsts zachte verbinding tussen vrouwen en de natuur	36
<i>Het voorwerk</i>	36
<i>De nieuwe geboort (1902)</i>	38
<i>De vrouw in het woud (1912)</i>	42
<i>Het feest der gedachtenis (1915)</i>	46
<i>Conclusie in wording</i>	51
Analyse: Prins' permanente wording	53
<i>Het voorwerk</i>	53
<i>Brieven aan mijn zuster (1979)</i>	54
<i>Rondom de Boshut (1973-1988)</i>	59
<i>Conclusie in wording</i>	65
Slotbeschouwing: anti-breuklijnigheid	67
Literatuurlijst	72

Inleiding: de verbinding tussen Roland Holst en Prins

In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2021 constateert wetenschapsjournalist Asha ten Broeke in haar column dat er in de politiek, die in het debat gedomineerd wordt door strijdmetaforen, geen plek is voor zwakte. Lijsttrekkers moeten sterk en aanvallend zijn, als een jager die anderen pijn doet en daar niet mee zit, of als een ‘onaangedane’ – ‘je hebt pijn, of ziet die in anderen, maar vindt dat die moet worden gedragen zonder te klagen’.¹ Deze twee manieren van sterk zijn hebben volgens Ten Broeke met kracht eigenlijk niets te maken, enkel met onderdrukking. Wie naar een derde weg zoekt – ‘wie eigenaarschap claimt over de pijn en daarmee het recht opeist om in verzet te komen tegen de onderdrukking’ – kan op verwijten rekenen een slachtofferrol aan te nemen, zwak te zijn.² Die verwijten zijn onjuist, aldus Ten Broeke: onze neoliberale samenleving laat nu eenmaal ‘sommige mensen gewond achter’, en uit die pijn kan ‘iets opbloeien waar iedereen beter van wordt’.³ Ze pleit dan ook voor een politiek gebaseerd op empathie en solidariteit, en noemt dat ‘een politiek van moedige zachtheid in plaats van kracht’.⁴ Zo’n ‘politiek van zachtheid’ is een opvallende tegenmetafoor: ze haalt hiermee een impliciete hiërarchische ordening in de tegenstelling tussen ‘hard’ en ‘zacht’ onderuit. Bovendien is deze dichotomie langs genderlijnen gedemarqueerd: het zachte, zwakke, zorgzame wordt met vrouwelijkheid geassocieerd, en staat in scherp contrast met het harde, sterke, gewelddadige mannelijke.

Ten Broeke is niet de eerste die de metafoor van het zachte als politiek ideaal inzet. In zekere zin klinkt in haar column een echo van de beroemde dichtregels van de socialistische dichteres Henriette Roland Holst-van der Schalk (1869-1952; hierna: Roland Holst): ‘De zachte krachten zullen zeker winnen / in ’t eind’.⁵ Niet de harde krachten van de oorlog, maar de zachte krachten van liefde en internationale solidariteit zullen uiteindelijk overwinnen, schreef Roland Holst in 1918, vlak na het einde van de Eerste Wereldoorlog. Ook toen was die metafoor een opvallende keuze. Niet alleen maakte de tijdsbepaling het bijzonder hoopvol om voor antimilitarisme als toekomstbeeld te pleiten, ook gold hier al de negatieve – want zwakke, vrouwelijke – connotatie van het woord ‘zacht’. Ten Broeke en Roland Holst kiezen

¹ Asha ten Broeke, ‘Geef me deze verkiezingen zwakke leiders’, *OneWorld*, 11 maart 2021, <https://www.oneworld.nl/lezen/column/geef-me-deze-verkiezingen-zwakke-leiders/>. Laatst geraadpleegd 30 maart 2021.

² Ibidem.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem.

⁵ Henriette Roland Holst-van der Schalk, *Verzonken grenzen*, W.L. en J. Brusse, 1918, p. 9.

dus met volle overtuiging voor een vrouwelijk underdog-woord. Ik zie dat als een feministische handeling.

Henriette Roland Holst op deze manier in verband brengen met feminisme is geen vanzelfsprekendheid. Haar biograaf Elsbeth Etty besteedt veel aandacht aan haar rol als vrouw in een door mannen gedomineerde politieke beweging en hoe ze ‘de beperkingen die haar sekse waren opgelegd, zoveel mogelijk [trachtte] te negeren’, maar benadrukt in haar inleiding ook direct Roland Holsts ‘afkeer van het feminisme’.⁶ Voor Roland Holst kwam de klassenstrijd op de eerste plaats – de vrouwenbeweging vocht volgens haar tegen de verkeerde vijand, is de consensus in studies over haar gedachtegoed. Toch betoog ik in deze scriptie dat in de kern van Roland Holsts denken en schrijven een feministische positionering zit. Haar feminisme zit in de ‘zachte krachten’, een begrip dat een veel grotere rol in haar werk speelt dan in enkel de beroemde hierboven geciteerde zin. Volgens mij vormt dit begrip de centrale lijn in Roland Holsts denken. Hiermee verzet ze zich tegen de dominante – harde, als mannelijke geconnoteerde – manier waarop de wereld wordt beschouwd, een manier die de wereld geweld aandoet.

Daarin bevindt zich een parallel met een ‘andere twintigste-eeuwse linkse poëziereuzin’ die veel minder bekend is geworden dan Roland Holst: Sonja Prins (1912-2009).⁷ Ze lijken in veel opzichten op elkaar: hoewel ze in leeftijd ruim veertig jaar scheelden, waren beiden afkomstig uit een niet-proletarische familie, werden al vroeg in hun leven aanhangers van het communisme, waar ze beiden later in hun leven afstand van namen. Maar ze behielden altijd hun sympathie voor het linkse, dat ze met vele andere strijdtonelen in verband brachten. Beiden mengden zich in het politieke en literaire debat, werkten en schreven voor linkse tijdschriften als *De Nieuwe Tijd* (Roland Holst), en *Politiek & Cultuur* en *De Nieuwe Stem* (Prins). Net als Roland Holst verhiel Prins zich tot de feministische beweging – in haar geval de tweede in plaats van de eerste golf – maar maakte ze er niet direct deel van uit, hoewel ze er, anders dan Roland Holst, wel directe aansluiting toe zocht. Daarnaast produceerden beiden een groot aantal literaire werken: Roland Holst schreef naast marxistische studies, artikelen en biografieën ook nog eens vele dichtbundels en toneelstukken. Prins schreef een handvol artikelen, een roman en vele honderden gedichten, waarvan het merendeel pas het afgelopen decennium voor het eerst is uitgegeven in haar *Verzameld werk*.

⁶ Elsbeth Etty, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952*, Balans, 1996, p. 15.

⁷ Johan Sonnenschein, ‘Sonja Prins, met diepte gezegend’, *De Reactor*, 7 oktober 2020, <https://dereactor.org/teksten/sonja-prins-weegschaal-de-aarde-recensie>. Laatste geraadpleegd op 20 juni 2021.

Deze parallel is bijzonder – zo veel linkse vrouwelijke dichters met een omvangrijk oeuvre en turbulent, activistisch leven kent de Nederlandse literatuurgeschiedenis niet, en een vergelijking tussen deze twee poëtische oeuvres dringt zich dus haast onvermijdelijk op. Opvallend is daarbij dat Roland Holst een centrale plaats inneemt in de literatuurgeschiedenis, terwijl Prins ongebed is gebleven. Over Roland Holst zijn veel studies verschenen over haar rol (als vrouw) in de sociaal-democratische politiek, en ze heeft een plek in de canon verworven als ‘Nederlands grootste dichteres en als nationaal politiek geweten’.⁸ Prins’ oeuvre, dat keer op keer vergeten is – in 2018 schreef letterkundige Laurens Ham nog dat ‘het tijd [is] om Prins’ poëzie voor de zoveelste keer te gaan herontdekken’ – is juist nagenoeg onbestudeerd.⁹

Een mogelijke verklaring voor het gebrek aan inbedding van Prins in de literatuurgeschiedenis is volgens mij dat ze zich beweegt naar een in Nederland relatief onbekend gebleven feministische stroming: die van het ecofeminisme. Het ecofeminisme verbindt, zoals de naam al aangeeft, ecologie en feminisme aan elkaar, en wil de historisch bepaalde relatie tussen de onderdrukking van vrouwen en de natuur ontmantelen. De stroming ontstond uit verschillende activistische bewegingen. Een van de eerste ecofeministische activisten betoogde dat vrouwen, door hun verwantschap aan de natuur, de unieke verantwoordelijkheid hadden om een ecologische revolutie teweeg te brengen om de planeet te redden. Binnen ecofeministische theorievorming werd dit standpunt later veelvuldig bekritiseerd, omdat het een essentialistisch idee van vrouwen als dichterbij de natuur staand in stand hield. Veel ecofeministische theoretici meenden dat ecofeministen dit idee juist zouden moeten verwerpen. Ondanks deze kritiek van binnenuit is het ecofeminisme al snel als een essentialistische vorm van feminisme te boek komen staan. In de jaren tachtig werd de stroming nog onthaald als de potentiële derde feministische golf, maar twintig jaar later wilde niemand zich nog ecofeminist noemen – de naam was besmet.

Prins schreef poëzie die als ecofeministisch gekarakteriseerd kan worden, en dat deed ze aan het einde van de jaren zeventig en begin van de jaren tachtig, toen de beweging nog aan het ontkiemen was, al is ze in Nederland nooit echt van de grond gekomen. Dat kan een reden zijn dat er zo weinig kritische aandacht was voor haar werk: critici konden haar poëzie niet plaatsen. Een verklaring geven voor het gebrek aan inbedding van Prins in de

⁸ Elsbeth Etty, ‘Henriette Roland Holst’, *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis*, samengesteld door Els Kloek, Vantilt, 2013, p. 1191-1193; citaat op p. 1193.

⁹ Laurens Ham, ‘Een gedicht belicht. Over Wanda Koopman, *Vertwijfeling*’, *DBNL*, maart 2018, https://www.dbnl.org/gedichtbelicht/index.php?l=2018&gedicht=201803_ham_018vert01. Laatst geraadpleegd op 30 maart 2021.

literatuurgeschiedenis is echter niet het hoofddoel van deze scriptie; ik raak daar wel aan in de komende hoofdstukken, maar wil ik eerder een poging doen om haar poëzie zelf in te bedden. Die poging begint bij een verbinding met het ecofeminisme.

Roland Holsts plek in de literatuurgeschiedenis is in tegenstelling tot Prins veilig vastgebeiteld – *te* veilig juist, denk ik. Haar poëzie is vanuit die veilige plek altijd politiek-historisch geïnterpreteerd. Toch stelt neerlandica Maaïke Meijer dat Roland Holsts poëtische oeuvre ‘has not been given the scholarly attention it deserves’.¹⁰ Haar poëzie wordt te eenlijnig gelezen: enkel als onderdeel van een mannelijke, socialistische traditie. Etty stelt wel dat haar poëzie meer ruimte biedt dan haar politieke werk voor twijfel over vrouwelijkheid en feminisme, maar gaat slechts oppervlakkig in op de potentieel feministische aspecten van haar werk. In deze scriptie wil ik daarom, naast Prins inbedden, ook Roland Holst uit haar inbedding breken, om zo veelzijdigere en diepgaandere interpretaties van haar werk mogelijk te maken. Het startpunt is daarbij, net als bij Prins, het ecofeminisme; ik denk dat dit gedeelde theoretische kader elkaars analyse kan versterken. De hoofdvraag van deze scriptie is daarom als volgt: *Hoe kan een ecofeministische analysemethode bijdragen aan de (her)interpretatie en (her)inbedding van de poëzie van Henriette Roland Holst en Sonja Prins in een feministische traditie?*

Ik betoog dat via het ecofeministische perspectief in de poëzie van Roland Holst en Prins een ‘zachte’ – dat wil zeggen als vrouwelijk geconnoteerde, aan de natuur ontleende, op zorg voor omgeving gerichte, anti-hiërarchische, anti-breuklijnige en anti-veroverende – levensvisie naar de oppervlakte komt. Het ‘zachte’ wordt geïntroduceerd door Roland Holst, en ik trek die lijn door naar Prins. Het is een relationele visie die de verwevenheid van contemporaine sociale en politieke vraagstukken doorziet, die verbanden legt in plaats van compartimentaliseert.

Ter onderbouwing van deze stelling is deze scriptie als volgt opgebouwd: hierna volgt een theoretisch hoofdstuk waarin ik eerst een poging doe de door Etty als ‘antifeministisch’ bestempelde theoretische teksten van Roland Holst die ze tijdens de eerste feministische golf schreef te herinterpreteren, om zo via haar politieke werk ruimte te creëren voor meer feministische interpretaties van haar poëzie. Het tweede deel van het theoretische hoofdstuk richt zich op Prins’ vorm van feminisme, die nergens aansluiting vindt bij de feminismen van de tweede feministische golf, en schetst vervolgens de opkomst en ondergang van het

¹⁰ Maaïke Meijer, ‘Introduction’, *Dutch and Flemish Feminist Poems from the Middle Ages to the Present: A Bilingual Anthology*, red. en introductie Maaïke Meijer, co-red. Erica Eijssker, Ankie Peypers en Yopie Prins, The Feminist Press at the City University of New York, 1998, p. 1-16; hier p. 12.

ecofeminisme vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw. De ecofeministische theorie vormt het startpunt voor een analyse van de poëzie van Prins en Roland Holst via een gedeeld kader. In het methodische hoofdstuk probeer ik dit kader van ecofeministische theorie te vertalen naar een literatuurwetenschappelijk begrippenapparaat. Het concrete vertrekpunt van mijn analyse dat ik in de methode toelicht vormt de tijdsbelevingen die in de te analyseren dichtbundels centraal staan. Bij beide dichters fungeert deze tijdsbeleving namelijk als de verbinding tussen het ecologische en het feministische. Daarna volgen twee analysehoofdstukken: één over Roland Holsts poëzie, waarin ik het complexe spel tussen vrouwelijkheid, feminisme en natuur onderzoek en als verbindende factor haar begrip van ‘zachtheid’ introduceer. Het tweede analysehoofdstuk gaat over Prins’ poëzie; hierin analyseer ik hoe ze, zonder dat het woord bij haar in dezelfde mate centraal staat als bij Roland Holst, zachtheid uitbouwt tot een kernhouding, onder andere door een vrouwelijke norm als uitgangspunt te nemen in haar poëzie, die uitnodigt tot meekijken, meevoelen en meedenken. In de slotbeschouwing reflecteer ik op mijn poging Prins in te bedden en Roland Holst juist uit haar inbedding te breken, en de bruikbaarheid van een ecofeministische benadering daarin.

Theorie: feminisme, antifeminisme, ecofeminisme

Introductie

‘Hoeveel vrouw mag een dichter zijn die tussen generaties valt?’¹¹ Dat vraagt dichter Dean Bowen zich af in de dichtbundel die hij schreef op landgoed de Oude Buisse Heide, dat vroeger aan Henriette Roland Holst toebehoorde. Hij vervolgt: ‘Hoeveel stem is te luid voor mannen die je willen opeisen?’ Het zijn vragen die ook Roland Holsts biografie Etty bezighielden. Zij concludeert dat ze haar vrouw-zijn wegstopte, ‘one of the guys’ werd. Etty vindt de ‘sleutelzin’ die deze houding typeert in een sonnet dat ze als 22-jarige schrijft: ‘k ben nu geen vrouw, ik ben nu enkel dichter’.¹² Voor een kunstenaarsbestaan was het nodig haar vrouw-zijn te ontkennen, en aan de hand van die afwijzing verklaart Etty haar ‘afkeer van het feminisme’.¹³

Etty’s biografie is het centrale referentiepunt geworden voor iedere onderzoeker die zich ook maar vluchtig met Roland Holst bezighoudt.¹⁴ Roland Holsts ‘antifeminisme’ is daardoor grondig verankerd geraakt in de academie. Ik vraag mij echter af of dat wellicht onterecht is. Of er sprake is van een ‘afkeer van het feminisme’ hangt af van hoe dat feminisme gedefinieerd wordt – als iets redelijk homogeen, of als iets dat gefragmenteerder, pluriformer en tegenstrijdiger is. Literatuurwetenschapper Fiona Tolan stelt dat de eerste optie in ieder geval sinds de tweede feministische golf onhoudbaar is geworden. Ze spreekt dan ook niet van ‘het feminisme’, maar van ‘feminismen’ in meervoudsvorm. Feminisme kan niet meer gezien worden als ‘a theory – implying a single and coherent trajectory of thought. Rather, feminism should be understood as a discourse: a discussion of multiple related ideas’.¹⁵

¹¹ Dean Bowen, *Ik vond geen spoken in Achtmaal*, Jurgen Maas, 2020.

¹² Elsbeth Etty, ‘Geen vrouw maar ook geen broeder. Het politieke vrijwilligerswerk van Henriette Roland Holst’, *Tijdschrift voor Genderstudies*, 10.1 (2007): 69-74.

¹³ Etty, *Liefde is heel het leven niet*, p. 15.

¹⁴ Maria Grever en Berteke Waaldijk baseren zich voor hun reconstructie van de aanloop naar de Nationale Vrouwententoonstelling bijvoorbeeld enkel op Etty als secundaire bron als het Roland Holst betreft. In: Maria Grever en Berteke Waaldijk, *Transforming the Public Sphere: The Dutch National Exhibition of Women’s Labor in 1898*, Duke UP, 2004. Henny Buiting baseert zich in zijn studie over het marxistische maandblad *De Nieuwe Tijd* bij alle stukken over Roland Holst op Etty’s biografie, al is hij het meermaals hartgrondig met haar oneens (maar niet specifiek op haar stukken over feminisme). Zie Henny Buiting, *De Nieuwe Tijd. Sociaaldemocratisch Maandschrift. 1896-1921. Spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland*, Aksant, 2003, p. 287.

¹⁵ Fiona Tolan, ‘Feminisms’, in: Patricia Waugh (red.), *Literary Theory and Criticism: An Oxford Guide*, Oxford UP, 2006.

Als de eerste feministische golf ook als een discours van ‘feminismen’ wordt beschouwd – iets wat historica Ulla Jansz in zekere zin al doet¹⁶ –, biedt dat volgens mij nieuwe mogelijkheden om Roland Holst in een positie te plaatsen die óók als feministisch te identificeren valt, terwijl ze zich tegelijkertijd scherp tegen andere (burgerlijke) feminismen uitspreekt. Het eerste deel van dit hoofdstuk verkent daarom – telkens in dialoog met Etty – belangrijke momenten waarop Roland Holst zich anti/feministisch uitspreekt in artikelen en brochures. Ik put daarbij uit bronnen die haar denken in een bredere feministische context plaatsen, maar verbind haar ook aan lijnen van feminisme die later in de twintigste eeuw pas prominenter vorm krijgen.

Sonja Prins’ houding tot (vormen van) feminisme is minder ambivalent: ze zag schrijven als een feministisch project. Maar ook zij valt buiten generaties en bewegingen. Ze zoekt aansluiting met de vrouwenbeweging van de jaren zeventig, maar vindt er weinig weerklank: ze is een feminist zonder één op één samen te vallen met de feministische beweging. Haar poëzie ontwikkelt zich daarnaast aan het einde van de jaren zeventig in een voor Nederland afwijkende feministische richting: die van het ecofeminisme. In het tweede deel van dit hoofdstuk schets ik de opkomst en snelle ondergang van deze stroming, die bij het ontkiemen door alle hoeken onthaald werd als dé richting die ‘het’ feminisme in zou moeten slaan, de onvermijdelijke derde feministische golf. Aantijgingen van essentialisme deden de stroming echter al gauw weer ineensorten. De hoogtijdagen zijn in het midden van de jaren tachtig; na 2000 wil niemand zichzelf nog een ecofeminist noemen. Onterecht, vind ik. Dit hoofdstuk is daarom ook een pleidooi voor het herwaarderen van de ecofeministische invalshoek, zonder de valkuilen daarin te negeren.

Qua vorm verschillen de delen over Roland Holst en Prins dus nogal. Roland Holst is prominent aanwezig in het eerste deel, maar Prins minder in het tweede deel. Het eerste deel focust op primaire teksten van Roland Holst en is dus historischer georiënteerd, terwijl het tweede deel een meer theoretische insteek heeft. Dat komt doordat Roland Holst prominent is ingebed in de (literatuur)geschiedschrijving, terwijl bij Prins elke inbedding ontbreekt. Terwijl de inbedding van Roland Holst moet worden opengebrouwen, moet bij Prins de inbedding überhaupt nog van start gaan. Aan het einde van het hoofdstuk doe ik een poging de twee losse delen aan elkaar te verbinden door een gezamenlijke ecofeministische

¹⁶ Jansz onderscheidt bijvoorbeeld ‘gematigde’ of ‘ethische’ feministen en ‘ultra’s’ of ‘rationalistische’ feministen – een tweedeling die volgens haar dwars door de tweedeling tussen burgerlijke en socialistische feministen heen liep. In: Ulla Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, Sara / Van Genneep, 1990, p. 188-189.

analysemethode voor te stellen, ondanks hun verschil in positionering in de tijd en ten opzichte van feminisme. Deze benadering werkt twee kanten op: enerzijds kan ik een lange lijn in vormen van feminisme trekken die de dichters in hun werk vertolken, anderzijds kan Roland Holst via Prins ecofeministisch gelezen worden om zo aan haar geijkte politiek-historische interpretaties te ontsnappen. Zo verdiept het naast elkaar plaatsen van de analyses van deze dichters de interpretaties van hun werk.

Roland Holst als antifeminist

Op het moment dat Roland Holst zich in de politiek begaf – ze was net lid geworden van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij – waren verschillende vrouwenorganisaties bezig met de voorbereiding van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid die in de zomer van 1898 zou worden gehouden. Deze tentoonstelling was de eerste grootschalige manifestatie van het moderne feminisme in Nederland en had als doel te laten zien welk werk in Nederland door vrouwen verricht werd en op welke problemen zij stuitte.¹⁷ Het was de eerste keer dat feministen van verschillende politieke- en geloofsovertuigingen tijdens de voorbereidingen samenwerkten.¹⁸ Roland Holst had volgens Etty ‘nooit veel op gehad met het feminisme’: ze was niet eerder lid geworden van vrouwenverenigingen en ze had nog geen vrouwelijke voorbeelden benoemd.¹⁹ In november 1897 bezocht ze uit zichzelf een vergadering van verschillende vrouwenorganisaties ter voorbereiding van de Nationale Tentoonstelling. Dit was haar eerste publieke optreden, en ze mengde zich direct fel in discussie over het ‘bourgeois karakter’ van de tentoonstelling, aldus Etty.²⁰ In lijn met Marx betoogde ze dat de ellende van de arbeidsters voortkwam uit het kapitalisme, en dat alleen de klassenstrijd daar een einde aan kon maken, niet het feminisme. Tegen ‘de huichelachtige dubbeltonige lafhartige voorstellingen dezer burgerlijke feministen’ moest volgens haar luid geprotesteerd worden.²¹

Roland Holst breidde haar argument uit in de brochure *Een woord aan de vrouwen der arbeidende klasse naar aanleiding der nat. tentoonstelling van vrouwenarbeid*, die tijdens de tentoonstelling te koop was. In de inleiding bespreekt ze dat vrouwen vroeger niet aan het productieproces van de maatschappij deelnamen, maar enkel aan het ‘familiebedrijf’, en dat dit in de laatste honderd jaar veranderd is: ‘een zeer groot aantal vrouwen is hun oude beroep

¹⁷ Grever en Waaldijk, *Transforming the Public Sphere*, p. 25.

¹⁸ Jansz, *Denken over sekse*, p. 82.

¹⁹ Etty, *Liefde is heel het leven niet*, p. 80.

²⁰ Idem, p. 81.

²¹ Henriette Roland Holst in *De Sociaaldemokraat*, cit. in Etty, p. 81.

van producent van het gezin ontrouw geworden en werkt rechtstreeks voor de maatschappij'.²² De oorzaken van deze verandering ontleent ze aan Friedrich Engels: de productiewijze is door de industrialisering veranderd in een kapitalistische modus, waardoor de manier van werken ook is gewijzigd. Wat vroeger veel kracht en een specifieke opleiding kostte, veranderde met de komst van machines, waardoor vrouwen makkelijker buitenshuis kunnen werken.²³

De hoofdstelling van de brochure is dat het feminisme wel zin heeft voor bourgeois vrouwen, maar niet voor vrouwen uit de arbeidersklasse, omdat vrouwen 'geen werkelijk gezamenlijk belang' hebben dat sterker is dan de verschillende klassenbelangen die hen scheiden.²⁴ Een groot deel van haar betoog gaat op aan de verdediging van bijzondere wetgeving voor vrouwenarbeid, iets waar de feministen tegen zijn omdat ze dat een vernedering vinden, 'een bewijs van de maatschappelijke minderheid en zwakheid' van de vrouw.²⁵ Ze verzet zich tegen de feministen omdat die geen materialistische benadering hanteren: ze willen gelijke behandeling, 'maar trachten dat te bereiken zonder veel vragen naar de *feitelijke toestanden* in de maatschappij'.²⁶ Natuurlijk hebben arbeidsters belang bij betere en rechtvaardigere wetten, maar als die wetten niet gepaard gaan met andere maatregelen, 'met diepgaande veranderingen in den maatschappelijke toestand', zouden enkel de vrouwen uit de bezittende klasse er echt een voordeel aan hebben.²⁷ Daarom maakt ze een onderscheid tussen 'vrijheid van arbeid' en 'bevrijding van arbeid'. Het eerste is het 'beginsel van de bourgeois-staat', 'het droombeeld, waarmee de kapitalistische maatschappij den arbeider bedriegt omtrent zijn volslagen, maar bedekte afhankelijkheid'. Het tweede is alleen te bereiken door met behulp van de wet 'de arbeider en arbeidster te beschermen tegen de almacht van het kapitaal', te beginnen met de bescherming van de meest weerloze: de arbeidsters.²⁸

Een tweede bezwaar van de feministen is dat vrouwen langer en voor minder loon dan mannen werken en bijzondere arbeidsterswetgeving de vrouw weer terug het huis in zou brengen, onder de heerschappij van de man. Dat weerlegt ze op rolbevestigende, en daarmee conservatieve wijze. Een vrouw krijgt minder betaald dan een man omdat 'haar lichaam aan

²² Henriette Roland Holst-van der Schalk, *Een woord aan de vrouwen der arbeidende klasse naar aanleiding der nat. tentoonstelling van vrouwenarbeid*, 1898, p. 3.

²³ Idem, p. 4-5.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Idem, p. 12.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Idem, p. 7.

²⁸ Ibidem.

meer storingen onderhevig is en dus minder op haar valt te rekenen'.²⁹ Bovendien zijn vrouwen volgens Roland Holst 'van nature' minder geschikt voor bepaalde soorten werk. Wie niet gedreven wordt door de 'theoretische gelijkheid tusschen de geslachten', vindt het geen ramp als 'de vrouwen ophielden te arbeiden in sommige vakken waartoe zij zeker niet door bijzondere geschiktheid van hun natuur, maar alleen door maatschappelijke noodzakelijkheid gedreven worden'.³⁰ De vrouw moet dezelfde rechten hebben als de man, omdat zij net als hij een 'menschelijk schepsel' is, 'met een eigen geestelijk en gemoedsleven', maar man en vrouw zijn niet hetzelfde, en het zou 'een groote verarming van de menselijke natuur' zijn als de vrouw zich zoveel mogelijk naar het voorbeeld van de man zou voegen.³¹

Etty concludeert op basis van deze brochure en met name het laatstgenoemde argument dat 'Roland Holst zich als vrouwelijke propagandiste antifeministischer uitliet dan het geheel uit mannen bestaande partijbestuur' van de SDAP – die namen namelijk actief deel aan de congressen die aan de Nationale Tentoonstelling verbonden waren.³² Dat is een logische interpretatie, maar hoeft niet de enige te zijn: Roland Holst is niet per se tegen het feminisme *an sich*, maar tegen de burgerlijke vorm van feminisme die de tentoonstelling uitdraagt en die op dat moment dominant was. Dat burgerlijke karakter van de tentoonstelling was zeker aanwezig. In eerste instantie richtten de organisatoren zich zelfs enkel op vrouwen uit de middenklasse. Deze vrouwen, zo redeneerden ze, hadden het meest aan het verbreden van hun professionele horizons. Wel probeerden ze aandacht te besteden aan moeilijke arbeidsomstandigheden van arbeidstersvrouwen, zoals lange werkdagen en werken met gevaarlijk materiaal, waarschijnlijk omdat een eerdere vrouwen tentoonstelling in Kopenhagen was verweten daar geen oog voor te hebben.³³ In de uiteindelijke tentoonstelling kwamen deze aspecten in bepaalde mate naar voren, maar, evalueren Grever en Waaldijk in hun studie, 'it was still mostly middle-class women who stood in the spotlight'.³⁴

Etty benoemt wel degelijk dat Roland Holst tegen het *burgerlijk* feminisme is, maar concludeert toch dat haar dat *volledig* antifeministisch maakt. Er zijn volgens mij twee momenten waarop Roland Holsts brochure ruimte biedt voor een minder antifeministische interpretatie. Ten eerste benoemt ze dat feministen niet ontkennen dat arbeidstersvrouwen het zwaar hebben, maar heeft wel bezwaar tegen het feit dat ze dit 'hoofdzakelijk [wijten] aan de

²⁹ Idem, p. 5.

³⁰ Idem, p. 13.

³¹ Ibidem.

³² Etty, p. 85.

³³ Grever en Waaldijk, p. 38.

³⁴ Idem, p. 38.

achterstelling van 't vrouwelijk geslacht in 't algemeen'.³⁵ Feministen pretenderen 'voor de lotsverbetering van *alle* vrouwen op te komen', maar hebben daarbij geen aandacht voor verschillen onderling, terwijl de zwaksten het meest hulp nodig hebben.³⁶ In wezen verzet ze zich hier al tegen het idee dat er een universeel vrouwbeeld bestaat, een ontkrachting die in latere feminisemen een centraal uitgangspunt vormt.³⁷

Ten tweede heeft ze nadrukkelijk oog voor de uitsluitingsmechanismen die het arbeidervrouwen beletten deel te nemen aan het bestuur van de tentoonstelling: door de tijd die ze daarin moesten steken, zouden ze kostbare inkomsten verliezen. Er zaten dan ook maar twee arbeidsters in het bestuur van de tentoonstelling. Roland Holst vergelijkt de arbeidervrouwen op ironische wijze met de Nederlanders tijdens de Opstand: 'Het ging hen als de Republiek der vereenigde Nederlanden bij het sluiten van een smadelijke vrede, toen de gezant van een vreemde mogendheid tot den Nederlandschen zeide: wij zullen *over u, bij u en zonder u beraadslagen*'.³⁸ Dat is een opvallende formulering, omdat ze als voorloper te herkennen is van de leus 'Nothing about us without us' die sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw veel in activistische kringen, vaak door mensen met een beperking, wordt gebruikt.³⁹ Roland Holst benoemt hier prangende kwesties van in- en uitsluiting, representatie en zelfbeschikking – wie mag er wel en niet meebeslissen en om welke redenen? – die niet zo gemakkelijk als antifeministisch te interpreteren zijn.

Roland Holst als socialistisch feminist

Volgens Etty blijft Roland Holst echter aan haar 'antifeministische standpunt' vasthouden, ook als veel SDAP'ers zich uit beginnen te spreken voor kiesrecht voor mannen én vrouwen. In 1902 schrijft ze nog het kiesrecht-pamflet *Vrouwen, luistert eens!* 'waarin ze het alleen in de laatste regel even over vrouwenkiesrecht heeft en verder vraagt of ze hun man of broer of zoon naar de grote kiesrechtmanifestatie willen laten gaan'.⁴⁰ Wel ziet Etty meer ruimte voor een feministisch sentiment in haar poëzie. Zo verwoordt *De nieuwe geboort* (1902) het dilemma van vrouwen die moeten kiezen tussen moederschap en maatschappelijke ontplooiing, en vergelijkt de ik zichzelf als maatschappelijk actieve vrouw met traditionele

³⁵ Roland Holst, p. 9.

³⁶ Idem, p. 12.

³⁷ Tolan, p. 330.

³⁸ Roland Holst, *Een woord aan de vrouwen*, p. 16. Cursivering van Roland Holst.

³⁹ James Charlton, *Nothing About Us Without Us: Disability Oppression and Empowerment*, U of California Press, 2000.

⁴⁰ Etty, p. 85. Dit pamflet is enkel beschikbaar bij de bijzondere collecties van het IISG, en kan ik door de coronacrisis helaas niet inzien en nalezen.

moeders-huisvrouwen.⁴¹ Etty stelt dat Roland Holst ‘als politiek propagandiste geen uiting aan zulke twijfels of spijtgevoelens zoals in haar poëzie’.⁴²

Toch wil ik beargumenteren dat haar theorie en poëzie niet zo lijnrecht tegenover elkaar staan als Etty het doet voorkomen. Hieronder bespreek ik nog twee kernteksten waarop Roland Holst zich expliciet tot het feminisme verhoudt: een polemiek met haar partijgenote Marie Rutgers-Hoitsema waarin opnieuw de speciale bescherming van vrouwen op het gebied van arbeid ter sprake komt, en *De maatschappelijke ontwikkeling en de bevrijding der vrouw* (1914), een brochure voor arbeiders, studenten- en vrouwenverenigingen. Beide teksten benoemen als kern van hun betoog het innerlijke conflict van feministische bourgeois vrouwen: de keuze tussen maatschappelijke ontplooiing en het moederschap. De tweede brochure kan bovendien geïnterpreteerd worden als een voorloper van antikapitalistische feministische kritieken op (neo)liberaal of ‘lean-in’-feminisme.

Net als de feministen was Roland Holsts mede-SDAP’er Rutgers-Hoitsema fel tegenstander van bijzondere arbeidswetgeving voor vrouwen, omdat dit arbeidsters in een nog ongunstiger concurrentiepositie ten opzichte van mannen zou brengen. Op dat moment was het een actuele kwestie, want toen werden er de eerste pogingen ondernomen om getrouwde vrouwen uit bepaalde beroepen te weren.⁴³ In 1904 toont ze in een brochure met vele voorbeelden aan dat de afzonderlijke bescherming van vrouwen resulteert in het bevoorrechten van de man – het weren van de vrouw houdt de lonen hoog – waardoor de vrouw weer terug naar het gezin gedrongen wordt. Dat is ook uit het oogpunt van de arbeidersbeweging reactionair, want zonder de deelname van vrouwen kan verandering niet bewerkstelligd worden. Waar socialisten meestal beargumenteren dat de bevrijding van de vrouw pas kan plaatsvinden ná de socialistische revolutie, draait Rutgers-Hoitsema de volgorde om: ‘Zonder de ontvoogding van de vrouw, geen bevrijding van het proletariaat’.⁴⁴

Roland Holst draait deze volgorde uiteraard weer terug in haar ‘Antwoord aan Mevrouw Rutgers-Hoitsema’ in het marxistische maandblad *De Nieuwe Tijd*, later uitgegeven als brochure. Net als Rutgers-Hoitsema gebruikt ze veel data uit allerlei landen, nu om een tegengestelde stelling te bewijzen: iedere wettelijke arbeidsbescherming, ook als die enkel voor een specifieke groep gold, dient te worden omarmd door de arbeidersbeweging, want op den duur zullen deze regels voor álle arbeiders worden aangenomen. Rutgers-Hoitsema kijkt

⁴¹ Idem, p. 88. Ik kom hierop terug in mijn analyse.

⁴² Idem, p. 89.

⁴³ Joyce Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme. Een onderzoek naar de houding van de SDAP t.o.v. het ‘vrouwenvraagstuk’ tussen 1894 en 1919*, SUN, 1973, p. 33.

⁴⁴ Citaat in Outshoorn, p. 33.

met een burgerlijk feministische blik naar deze kwestie, aldus Roland Holst; ze is slachtoffer van ‘de verbazingwekkende begripsverdorvenheid van het feministisch denken’.⁴⁵ Roland Holst erkent dat vrouwen achtergesteld worden, maar die achterstelling was het gevolg van het kapitalisme en kan alleen door het socialisme ongedaan gemaakt worden. ‘Het feminisme is dus aan het socialisme gekluisterd. Wie konsekvent feminist is, wie de volle maatschappelijke gelijkstelling der geslachten verlangt, verpandt zich met lijf en ziel aan het kommunisme’, concludeert ze.⁴⁶

Alle argumenten met betrekking tot de vrouwenkwestie lopen uit in een tweespalt over de hiërarchische ordening tussen socialisme en feminisme. Er móét een overkoepelend wereldbeeld worden gekozen, waarbij het feminisme ondergeschikt wordt gemaakt aan het socialisme. Feministisch econoom Heidi Hartmann heeft deze situatie getypeerd als een ‘unhappy marriage’. In dit huwelijk representeert de man het socialisme en de vrouw het feminisme, en domineert de man de vrouw: het feminisme is een aanvulling op het socialisme, en is dus secundair aan de klassenstrijd die de gehele mensheid zal bevrijden.⁴⁷ De geschiedenis van dit ongelukkige huwelijk begint in de tijd van Roland Holst en Rutgers-Hoitsema, en duurt in wezen nog altijd voort, zij het in nieuwe gedaantes.⁴⁸ Dat is zonde, wat mij betreft: er gaan in Roland Holsts denken belangrijke nuances verloren wanneer deze tweedeling zo absoluut wordt voorgesteld. Roland Holsts denken bevindt zich in bepaalde opzichten echt al op een snijvlak tussen socialisme en feminisme, al profileert ze zichzelf niet als zodanig.

Aan de ene kant is deze tweedeling nadrukkelijk aanwezig bij Roland Holst. Voor haar sluiten het burgerlijk feminisme en het socialisme elkaar per definitie uit. Ook is er zeker een antifeministisch sentiment te herkennen in haar teksten, dat niet alleen Etty opviel. Politicoloog en historicus Joyce Outshoorn merkt op dat bij Roland Holst de positieve waardering van vrouwenarbeid niet zozeer wordt ingeblazen door de potentiële bevrijding van de vrouw die daar het gevolg van is, maar dient als ‘middel’ om ‘de maatschappij te revolutioneren’.⁴⁹ De vrouw wordt hier dus ‘steeds gezien als *middel* tot een bepaald doel, het

⁴⁵ Henriette Roland Holst, *De vrouw, de arbeidswetgeving en de sociaaldemokratie: een antwoord aan mevrouw Rutgers-Hoitsema*, Uitgave A.B. Soep, 1903, p. 26.

⁴⁶ Idem, p. 27.

⁴⁷ Heidi Hartmann, ‘The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union’, *Capital & Class* 3.2 (1979): 1-33.

⁴⁸ Neem bijvoorbeeld filosoof en geograaf Ewald Engelen en zijn boek met de veelzeggende titel *Het is klasse, suffie, niet identiteit!* (Leesmagazijn, 2018), waarin duidelijk een hiërarchie doorklinkt op het gebied van socialisme tegenover andere strijdtönen.

⁴⁹ Roland Holst, p. 35; zie Outshoorn, *Vrouwenemancipatie*, p. 34.

gaat niet zozeer om haarzelf'.⁵⁰ Bovendien heeft Roland Holst vrij rolbevestigende, traditionele opvattingen over de vrouw: ze betoogt dat het huwelijk en moederschap 'de natuurlijke roeping der vrouw' zijn, en dat wie dat afwijst 'de natuur geweld aan doet'.⁵¹ Het huwelijk en moederschap is voor haar de plek waar 'iedere opoffering, iedere daad van zelfverloochening zijn loon vindt in een glimlach van geliefde wezens'.⁵²

Met Roland Holsts verheerlijking van het moederschap heeft Etty duidelijk weinig op. Ze schuift het terzijde als een projectie van Roland Holsts eigen ongeconsumeerde huwelijk en kinderloosheid.⁵³ Dat is op zijn minst speculatief te noemen, en bovendien negeert Etty's nadruk op de traditionele gezinsideologie die Roland Holst aanhangt 'haar minstens zo belangrijke kritiek op de bestaande verhoudingen of haar socialistische toekomstvisie', stelt historicus Henny Buiting.⁵⁴ Ze denkt de maatschappelijke gelijkstelling van de vrouw namelijk radicaal door: dat zou de opheffing van het gezin als economische eenheid veronderstellen, én de omvorming van huishoudelijke arbeid tot maatschappelijke beroepsarbeid.⁵⁵ In de communistische samenleving maakt het hiërarchische gezin, waarin de vrouw afhankelijk is van de man, plaats voor een open gezin, dat ineen vloeit met de maatschappij en waarbij zowel man als vrouw maatschappelijke producenten zijn'.⁵⁶ Het huiselijk leven wordt zoveel mogelijk ingeperkt en maakt plaats voor een openbaar en sociaal leven; huiselijke werkzaamheden worden vervangen door maatschappelijke voorzieningen.⁵⁷

Het is hierom dat aan de andere kant, zoals ik doorlopend probeer te benadrukken in dit hoofdstuk, de tweedeling tussen socialisme en feminisme voor Roland Holst minder zwart-wit is dan zij lijkt. Dat komt het nadrukkelijkst naar voren in *De maatschappelijke ontwikkeling en de bevrijding der vrouw*, een rede die Roland Holst in de winter van 1913 op 1914 uitsprak voor arbeiders, vrouwen- en studentenverenigingen en die in 1914 als brochure werd uitgegeven. Ze was toen al drie jaar uit de SDAP gestapt en had zich voorgenomen geen politieke spreekbeurten meer te houden, maar daar kwam ze eind 1913 van terug. In haar poëzie heeft zich volgens Etty dan al een feministisch bewustzijn ontloken met *De vrouw in het woud* (1912), en ze gaat zich ook in haar politieke werk weer met het feminisme

⁵⁰ Outshoorn, p. 34.

⁵¹ Roland Holst, *Antwoord aan Mevrouw*, p. 32; zie Outshoorn, p. 34.

⁵² Roland Holst, *Antwoord aan Mevrouw*, p. 34.

⁵³ Etty, *Liefde is heel het leven niet*, p. 90.

⁵⁴ Buiting, p. 287.

⁵⁵ Idem, p. 288.

⁵⁶ Roland Holst, *Antwoord aan Mevrouw*, p. 27.

⁵⁷ Buiting, p. 288.

bezighouden, want daar had ze zich sinds de polemieken met Rutgers-Hoitema uit 1904 weinig meer over geschreven.⁵⁸

Het is in de bespreking van deze rede waar Etty's analyse volgens mij écht tekortschiet, omdat ze Roland Holsts 'honderdtachtig graden gedraaide oordeel', waarin van 'haar vijandigheid jegens het feminisme' weinig meer valt te bespeuren, lastig kan plaatsen.⁵⁹ Er zijn inderdaad een aantal verschillen ten opzichte van haar *Antwoord aan Mevrouw Rutgers-Hoitsema*, die Etty ook benoemt, maar het probleem zit in Etty's formuleringen. Ze schrijft: 'Weliswaar zette ze zich af tegen de burgerlijke vrouwenbeweging omdat die ontkende dat "de bevrijding van de vrouw het werk van het socialisme moet zijn", maar ze steunde nu voluit de strijd voor vrouwenkiesrecht'.⁶⁰ En verderop: 'Hoewel haar analyse van de onderdrukking van vrouwen nog zwaar leunde op de marxistische standaardwerken daarover van Engels en Bebel, liet ze nu ook een eigen, waarderend geluid horen over het feminisme'.⁶¹ Etty probeert hier de ommezwaai in het denken van Roland Holst te relativiseren. Vervolgens kan ze deze rede afschrijven als weer hetzelfde riedeltje van Roland Holst waarin Roland Holst ook nog 'als vanouds [het moederschap] bewierookte', zij het met wat lichte variatie, alsof ze enkel 'op zoek naar een nieuw politiek arbeidsterrein' was.⁶²

Daardoor ziet ze volgens mij een cruciaal inzicht van Roland Holst met betrekking tot het bourgeois feminisme over het hoofd. Laat me eerst de hoofdlijnen van haar argument schetsen. In haar rede onderzoekt ze de invloed van de industriële revolutie op vrouwen uit de arbeidersklasse en de middenklasse. Die had tegengestelde uitwerkingen voor beide klassen: proletarische vrouwen zagen hun arbeidsgebied uitbreiden, nu het bij het bedienen van machines minder aankwam op kracht en opleiding, terwijl bourgeois vrouwen hun arbeidsgebied juist zagen krimpen, doordat veel huishoudelijke verrichtingen nu in afzonderlijke bedrijfstakken werden georganiseerd. Onder de proletarische vrouwen groeide langzaam maar zeker een bewustzijn van het belang van de klassenstrijd; bij bourgeois vrouwen ontstond het feminisme, en ze begonnen zich te organiseren in verenigingen met politieke, economische en sociale doeleinden. Dat is een nieuwe ontwikkeling in Roland Holsts tijd: 'de vrouw, die zo lang was "lijdend voorwerp", passieve werking van sociale

⁵⁸ Etty, p. 90.

⁵⁹ Etty, p. 295.

⁶⁰ Idem, p. 294-295. Mijn cursivering.

⁶¹ Idem, p. 295. Mijn cursivering.

⁶² Ibidem.

krachten, is op haar beurt door de ontwikkeling tot een factor, een actieve kracht in de omvorming der maatschappij geworden'.⁶³

Echter, vervolgt Roland Holst, ook al hebben de burgerlijke en de proletarische vrouwenbeweging 'bepaalde strijd-objecten gemeen', er bestaan tussen hen zulke fundamentele verschillen, 'van oorsprong en van wezen', 'die maken dat zij nooit één stroom te samen zullen zijn'.⁶⁴ Hun oorsprong is anders, omdat de proletarische vrouwenbeweging onderdeel is van de algemene arbeidersbeweging: ze strijden samen met mannen, 'zonder ander onderscheid als dat de vrouw in overeenkomst met haar bijzonder wezen als voortplantster van het geslacht en van haar lijden onder een dubbele arbeidslast, enige speciale eisen stelt'.⁶⁵ De burgerlijke vrouwenbeweging ontstond niet vanuit een roep om verlichting van de arbeidslast, maar juist 'om niet te sterven van de verveling', omdat ze door mannen niet tot arbeid werden toegelaten; het gaat om de verovering van het recht van arbeid.⁶⁶

Bovendien hebben ze ook een ander doel: proletarische vrouwen strijden 'aanvankelijk voor een iets beter, wat minder armoedig en armzalig leven', maar zij weten 'dat dit alles niet veel helpt, dat werkelijke, aanmerkelijke, blijvende, lotsverbetering onder het kapitalisme onbereikbaar is'.⁶⁷ Daarom strijden ze voor een inrichting van de maatschappij waarin er geen onderdrukte klassen en geen overheersing van geslachten meer mogelijk zullen zijn. De strijd van de proletarische vrouwen is dus een strijd voor de algemene bevrijding van de mensheid. Dat doel verschilt fundamenteel van dat van de burgerlijke vrouwenbeweging. Die zegt te strijden voor de vrouwen van alle klassen en gelooft niet dat zij een klassenbeweging voert. Roland Holst prikt door hun ideologie heen: 'In werkelijkheid is haar beweging een klassenbeweging', want zij wil 'haar deel veroveren aan de voorrechten – materiële zowel als ideële voorrechten – van de mannen van de bourgeoisie, wil met hen samen de wereld bezitten en de wereld beheerschen'.⁶⁸ Ze vat de kern als volgt samen: 'Zij wil, in het kort, dat aan de heerschappij en de uitbuiting die tot nu toe door de mannen der heersende klassen gevoerd en bedreven werden, ook de vrouwen van die klasse zullen deelnemen'.⁶⁹

⁶³ Henriette Roland Holst-van der Schalk, *De maatschappelijke ontwikkeling en de bevrijding der vrouw*, W.L. en J. Brusse, 1914, p. 40.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Idem, p. 41.

⁶⁶ Idem, p. 42.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Idem, p. 43.

⁶⁹ Ibidem.

Uiteindelijk willen burgerlijke feministen niet de gehele mensheid bevrijden, maar de status quo in stand houden.

Deze scherpe analyse is in het heden nog bijzonder actueel. De marxistisch-feministische filosofen Cinzia Arruzza, Tithi Battacharya en Nancy Fraser onderscheiden in hun manifest *Feminism for the 99%* uit 2019 twee aan elkaar tegengestelde paden voor de feministische beweging. Het eerste, dominante pad is dat van neoliberal, ‘corporate’ of ‘girlboss’-feminisme. Deze vorm van feminisme wordt gepersonifieerd door Sheryl Sandberg, de bedrijfsleider van Facebook, die in de lente van 2018 stelde dat ‘we would be a lot better off if half of all countries and companies were run by women and half of all homes were run by men’, en dat ‘we shouldn't be satisfied until we reach that goal’.⁷⁰ Ze was toen al bekend geworden met haar ‘lean-in’-feminisme, waarmee ze vrouwelijke managers aanspoorde dominanter te zijn in de directiekamers van bedrijven. Volgens Arruzza, Battacharya en Fraser beschouwen feministen van het soort Sandberg feminisme als een dienstmaagd van het kapitalisme. Hun stelling is haast op woordniveau gelijk aan die van Roland Holst: deze feministen ‘want a world where the task of managing exploitation in the workplace and oppression in the social whole is shared equally by ruling-class men and women’, schrijven ze.⁷¹ Dit is volgens hen een opmerkelijke visie van ‘*equal opportunity domination*: one that asks ordinary people, in the name of feminism, to be grateful that it is a woman, not a man, who busts their union, orders a drone to kill their parent, or locks their child in a cage at the border’. Daartegenover plaatsen de filosofen een feminisme dat gericht is op het beëindigen van kapitalisme: ‘the system that generates the boss, produces national borders, and manufactures the drones that guard them’.⁷² Dit is een feminisme dat strijdt voor de bevrijding van de gehele mensheid.

Meer dan honderd jaar nadat Roland Holst deze rede schreef bestaat de kern van de tweedeling tussen burgerlijk en wat we dus socialistisch feminisme kunnen noemen – zij het in nieuwe termen – nog steeds. Uiteraard is die niet exact hetzelfde: in het heden ligt de nadruk veel meer op het erkennen van interne verschillen, niet alleen op het gebied van klasse en gender, maar ook ras, beperking, leeftijd, religie etc.⁷³ Arruzza, Battacharya en Fraser waarschuwen voor sommige marxisten die ‘not always grasped that neither the working class

⁷⁰ Cinzia Arruzza, Tithi Battacharya en Nancy Fraser, *Feminism for the 99%: A Manifesto*, Verso, 2019, p. 1.

⁷¹ Idem, p. 2.

⁷² Idem, p. 3.

⁷³ Een intersectionele manier van denken, dus, die grammatica's van verschil en de manier waarop die elkaar kruisen central stelt. De term ‘intersectionaliteit’ is in 1989 door rechtswetenschapper Kimberlé Crenshaw gemunt in ‘Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics’, *University of Chicago Legal Forum* (1989): 139-167.

nor humanity is an undifferentiated, homogenous entity and that universality cannot be achieved by ignoring their internal differences'.⁷⁴ Maar het punt van Roland Holst staat wel degelijk aan de basis van deze traditie van marxistisch-feministische kritieken op (neo)liberaal feminisme; ze is misschien wel een van de eersten die ervoor waarschuwt dat de vrijheid voor bepaalde vrouwen om (hoge) functies te bekleden in een kapitalistische samenleving nooit voor de bevrijding van de gehele mensheid zal zorgen.

Ik heb niet kunnen achterhalen in hoeverre dit idee bij haar tijdgenoten al gangbaar was. Het was niet ongebruikelijk als socialist de kritiek te uiten dat het burgerlijke feminisme niet echt voor alle vrouwen strijdt, maar zo helder als Roland Holst de klassepositie van de burgervrouw hierin ontmaskert ben ik in secundaire literatuur over dit denken niet tegengekomen.⁷⁵ Mijn indruk is dat dit idee pas echt gangbaar wordt in de tweede feministische golf, wanneer socialisme en feminisme nadrukkelijker geïntegreerd worden. Socialistisch feminist Anja Meulenbelt publiceert dan bijvoorbeeld het boekje *Feminisme en socialisme: een inleiding*, waarin ze onderzoekt 'op welke wijze patriërchaat en kapitalisme in elkaar grijpen en elkaar versterken', en op basis van die verweving stelt dat socialisme en feminisme niet zonder elkaar kunnen.⁷⁶ Een vervolgonderzoek waarin Roland Holsts standpunt wordt vergeleken met haar tijdgenoten en eventueel de tweede feministische golf zou vruchtbare nieuwe inzichten kunnen opleveren. Voor nu volstaat de constatering dat Roland Holst al vroeg een aanzet doet tot een socialistische vorm van feminisme.

Daarom is Etty's bespreking van Roland Holsts rede als een herhaling van zetten waarin ze het moederschap bewierookt maar ook 'plots' het feminisme weet te waarderen ontoereikend. De kiem van haar argument is al aanwezig in de eerdere teksten die ik hierboven besproken heb, en bovendien is haar houding ten opzichte van het feminisme vele malen complexer dan dat. Etty stelt dat bij Roland Holst door het verharde debat ten tijde van de Russische revolutie 'weer haar oude, nu aan haat grenzende wantrouwen' was opgelaaid 'tegen alles wat feministisch was', maar volgens mij erkent de bestempeling van Roland Holst

⁷⁴ Arruzza, Battacharya en Fraser, p. 83.

⁷⁵ Niet bij Buiting, niet bij Jansz in *Denken over sekse*. In haar studie naar de vrouwenorganisatie van de SDAP gaat Jansz daarnaast kort in op de ideeën van socialistische vrouwen in de beweging op de belangrijkste onderwerpen – vrouwenkiesrecht, moederschapsverlof en antimilitarisme; een theorie als die van Roland Holst komt niet aan bod. In: Ulla Jansz, *Vrouwen ontwaakt. Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet*, Bert Bakker, 1983, p. 45-58. Outshoorn raakt hier wel aan bij haar bespreking van P.J. Troelstra's brochure *Woorden aan Vrouwen, bijdrage tot den strijd over feminisme en socialisme*, die hij naar aanleiding van de Vrouwentoonstelling publiceerde. Volgens Outshoorn stelt Troelstra dat burgerlijk feministen hun argumenten ontleen aan het liberalisme en de voorrechten willen die de mannen van hun klasse al hebben (p. 25).

⁷⁶ Anja Meulenbelt, *Feminisme en socialisme: een inleiding*, Van Gennep, 1976, p. 8.

als antifeminist die complexiteit in haar denken niet: wantrouwig tegenover feminisme is ze ook in haar meest feministische tekst, en met goede argumenten.⁷⁷

Prins als feminist

Minder gecompliceerd, maar ook minder bestudeerd, is Sonja Prins' houding tegenover feminisme; ik richt me hier op haar feminisme ten tijde van de tweede feministische golf. Prins kwam uit een familie van feministen. Haar oma Pauline Reynvaan was voorzitter van de plaatselijke Vereniging voor Vrouwenkiesrecht.⁷⁸ Haar moeder Ina Willekes Macdonald schreef en vertaalde feministische boeken en werd in 1970 nog als enige van de oudere feministische generatie uitgenodigd om op een congres van de Dolle Mina's te spreken.⁷⁹ De stemmen van haar oma, moeder, haarzelf en haar dochter komen samen in het boekje *Het gaat om de kinderen. Vier generaties vrouwen in de samenleving*, dat Prins in 1979 met haar pas gestarte uitgeverij SoMA uitgaf als onderdeel van haar ANKA-reeks – Alles wat Nuttig Kan zijn voor de Akties van vrouwen. Ik interpreteer haar uitgeefbeleid als manier om haar eigen feminisme vorm te geven.

De uitgave bevat een romanfragment en gedichten van Sonja en haar dochter Lissa, en artikelen van Ina en Pauline over opvoeding en familiegeschiedenis. Opvallend is de toevoeging van haar moeders tekst 'De vrouw en het fascisme', waarin ze de opvattingen van de nazi's over de toekomst van de vrouw met behulp van marxistische theorie probeert te ontcrachten. Ze sluit af met een oproep dat 'vrouwen zich om de politiek moeten bekommeren', want doen zij dat niet, 'dan bemoeit de politiek zich niettemin met ons – en met de belangen, die ons het dierbaarst zijn'.⁸⁰ Het artikel komt als hoofdstuk uit *De vrouw en de maatschappij*, dat in 1939 bij uitgeverij Pegasus verscheen en Prins via SoMA gedeeltelijk opnieuw uitgaf. Hierin beschrijft Willekes Macdonald de vrouwenemancipatie als deel van een veelomvattender vrijheidsbeweging, en heeft ze aandacht voor Vietnamese (Ngoeyen Thi Binh), Zuid-Afrikaanse (Winnie Mandela) en Indonesische (Kartini) vrouwen in politieke vrijheidsbewegingen. In een nieuw toegevoegd voorwoord schrijft ze: 'De Dolle Mina's

⁷⁷ Etty, p. 359.

⁷⁸ Lidy Nicolassen, *De eeuw van Sonja Prins. Burgerkind, revolutionair, kluzenaar*, Bert Bakker, 2009, p. 12.

⁷⁹ Margreet Schrevel, 'Willekes Macdonald, Ina Elisa', *Biografisch woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, <http://hdl.handle.net/10622/F8D6AEBD-2DB7-4D0A-9E82-16C2D00E5203>.

⁸⁰ Ina Willekes Macdonald, *Het gaat om de kinderen. Vier generaties vrouwen in de samenleving*, SoMA, 1979, p. 24.

moeten niet alleen strijden voor een andere positie van de vrouw. Ze moeten ook tekeer gaan tegen de oorlog, tegen het onderwijs, tegen de opvoeding, zoals die nu gebeurt'.⁸¹

Deze brede benadering is ook kenmerkend voor Prins' feminisme, zeker toen ze vanaf de jaren zeventig door een oorlogspensioen meer ruimte kreeg zich daarmee bezig te houden. Ze zag schrijven en uitgeven als een feministisch project waarmee ze tot nut hoopte te zijn voor het maatschappelijk bewustzijn van vrouwen, maar bracht dat project ook altijd in verband met andere politieke kwesties en sociale bewegingen. Zo schreef ze een vierdelige reeks *Brieven aan mijn zuster* (1979) – 'een cursus feminisme in dichtvorm', een duologie *Rondom de boshut* (1979 en 1981) – 'een serie ecologische observaties en overpeinzingen in de vorm van dagboekgedichten', en *Ook wij waren vluchtelingen* (1982) – een verzameling 'politieke gedichten over vredesbeweging en antifascisme'.⁸² Los van haar eigen werk gaf ze (heruitgaven van) werken uit over ecologie, kolonialisme, vrouwengeschiedenis en de arbeidersbeweging, om deze 'linkse klassiekers' die in de vergetelheid dreigden te raken weer breed toegankelijk te maken.⁸³

Prins klaagde regelmatig dat haar werk als dichter en uitgever zo weinig werd opgemerkt – dat ze zowel in het literaire veld als in de links-feministische beweging tussen wal en schip viel.⁸⁴ 'De mannen en de vrouwen willen mij niet hebben', zegt ze in een interview.⁸⁵ Nu eens is ze niet feministisch genoeg, dan weer niet literair genoeg. Het feminisme dat Prins aanhangt is onderdeel van een brede linkse beweging, maar omvat ook kwesties van ecologie, en valt daarom niet direct één-op-één samen met de belangrijkste speerpunten van de vrouwenbeweging. Dat de vrouwenbeweging reserves heeft bij Prins, kan ook komen door de inhoud van haar poëzie en uitgeefpraktijk. Ze sluit zich namelijk niet zonder meer aan bij een feministische groepering, maar bekritiseert hun separatisme juist. Ik kom hier in mijn analyse van haar poëzie op terug.

Dat ze inderdaad onder de radar van bleef van de vrouwenbeweging, bevestigt de feministische schrijver Hanneke van Buuren in een gloedvolle bespreking van Prins' poëzie in het feministische tijdschrift *Lover*. Hierin schrijft ze dat ze veel vrouwenliteratuur uit de

⁸¹ Ina Willekes Macdonald, *Geschiedenis van de vrouw in de maatschappij*, SoMA/Xeno, 1979. Macdonalds startpunt van haar analyse is overigens de 'nog altijd zeer levenswaardige rede, die Henriette Roland Holst in de winter van 1913/1914 voor enige arbeiders-, studenten- en vrouwenorganisaties heeft gehouden' (p. 5).

⁸² Frank Keizer en Johan Sonnenschein, 'Wij willen zelfstandig zijn. Emancipatie en gemeenschap volgens Sonja Prins', *Barricadenpoëzie. Lyrisch activisme sinds 1848*. EPO, 2021. [nog te verschijnen]

⁸³ Martin Ruyter, 'Kleine klassieken uit Baarle-Nassau', *De Volkskrant*, 15 juli 1981, via Delpher.

⁸⁴ Loranne Davelaar, 'Uitgeverij SoMA, het emancipatoire "één-vrouwsbedrijfje" van Sonja Prins', *Zacht Lawijd* 20.2 (2021): 50-69, hier p. 65.

⁸⁵ Ben Haverman, 'De mannen en de vrouwen willen mij niet hebben', *De Volkskrant*, 17 november 1980, via Delpher.

vrouwenbeweging kent, maar dat in haar hart altijd de twijfel blijft bestaan of ze niet iemand over het hoofd ziet: ‘ergens moeten ook heel sterke oude sensibele vrouwen leven die niet via de soms enge en pijnlijke paden van de vrouwenbeweging de stroom van tijd en wereld hebben kunnen aanvoelen en verwoorden’.⁸⁶ Zulke vrouwen zouden dan buiten de praat- en studiegroepen om ‘vorm hebben gegeven aan hun tijdsbesef met feminisme en socialisme als hoofdstromen’, ‘nooit inpasbaar in één kleine feministische onderafdeling (kategorie A sub 1 met een lichte afwijking naar links)’.⁸⁷ Al jaren verlangt Van Buuren naar een ontmoeting ‘met zo’n voor ons verborgen, levende vrouw’, die ze nu heeft gevonden ‘in het werk van Sonja Prins’.⁸⁸ Wat volgt is een enthousiaste loftuiting van elk aspect van haar poëzie, maar het mocht niet baten voor Prins’ aansluiting bij de vrouwenbeweging; ze bleef een eenling die vanuit haar ‘Boshut’ in Baarle-Nassau blijft schrijven en uitgeven, en zo een eigen feminisme vormgaf dat altijd de verbinding zoekt met andere strijdtonelen.

Prins zag zichzelf als feminist; ze denkt, dicht en handelt als feminist, maar is toch nooit ingebed geraakt in de tweede feministische golf. Een belangrijke mogelijke oorzaak daarvoor is dat ze, hoewel ze het nooit zo benoemd heeft, zich in haar poëzie nog het meest richting een stroming beweegt die in Nederland nauwelijks voet aan de grond heeft gekregen: het ecofeminisme. Hieronder licht ik de geschiedenis van deze vorm van feminisme verder uit.

Opkomst en ondergang van het ecofeminisme

Het ecofeminisme ontstond vanuit verschillende activistische bewegingen, waaronder vredesbewegingen, arbeidersbewegingen, vrouwenbewegingen en milieu- en dierenrechtenbewegingen, in Noord-Amerika en Europa. In deze bewegingen kwam in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw een toenemend bewustzijn op over de verbanden tussen (de onderdrukking van) vrouwen en de natuur. De eerste ecofeministische teksten werden dan ook geschreven door niet-academische schrijvers, en de term werd in 1974 gemunt door de Franse anarchistische schrijver Françoise d’Eubonne. Zij betoogde dat vrouwen, door hun verwantschap aan de natuur, de unieke verantwoordelijkheid hadden om een ecologische revolutie teweeg te brengen om de planeet te redden – ‘feminisme

⁸⁶ Hanneke van Buuren, ‘Op zoek naar het wij-woord. Sonja Prins: *Gedichten 1930-1958* en *Dagboekgedigten*’, *Lover* 3.2 (1976): geen paginanummer.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Ibidem*.

of de dood', was de keuze die ze presenteerde.⁸⁹ D'Eubonne had in 1972 het 'Ecologie-Féminisme Centre' in Parijs opgericht; in de Verenigde Staten werd het ecofeminisme verder ontwikkeld door de feministische historicus en activist Ynestra King, die er rond 1976 cursussen over gaf. In 1980 werd het een brede beweging door een grote conferentie die King en een aantal andere activisten en wetenschappers organiseerden, getiteld 'Women and Life on Earth: Ecofeminism in the '80s' en de daaropvolgende 'Women's Pentagon Action', waarin tweeduizend vrouwen het Pentagon omcirkelden om te protesteren tegen het gebruik van kernwapens.⁹⁰

In theoretisch inzicht bouwt het veld voort op inzichten uit de ecologie, het feminisme en socialisme.⁹¹ Ecofeminist Greta Gaard definieert in een invloedrijke artikelenbundel over het onderwerp de centrale these van het ecofeminisme als volgt:

The ideology which authorizes oppressions such as those based on race, class, gender, sexuality, physical abilities, and species is the same ideology which sanctions the oppression of nature. Ecofeminism calls for an end to all oppressions, arguing that no attempt to liberate women (or any other oppressed group) will be successful without an equal attempt to liberate nature.⁹²

Voor Gaard en een aantal andere ecofeministen is de theoretische basis van ecofeminisme de zorgethiek, die uitgaat van een begrip van het zelf 'that is interconnected with all life' en op die manier verbindingen kan leggen tussen allerlei vormen van onderdrukking.⁹³ Deze conceptualisering van het zelf is de grondslag van een ethisch systeem waarin iemand morele beslissingen maakt op basis van een ethiek van verantwoordelijkheden en zorg. De zorgethiek staat lijnrecht tegenover de rechtsvaardigheidsethiek, die het zelf als autonoom ervaart en handelt op basis van het idee dat individuen tegen elkaar beschermd moeten worden in een competitie naar schaarse hulpmiddelen. Volgens Carol Gilligan, degene die de zorgethiek in de sociale wetenschap introduceerde, hebben mannen vaker een autonoom begrip van het zelf, terwijl vrouwen het zelf als onderling verbonden ervaren.⁹⁴

Daarin schuilt ook meteen het gevaar van de zorgethiek als theoretische basis: in wezen impliceert die het essentialistische idee dat het in de vrouwelijke aard zit om te

⁸⁹ Sherilyn MacGregor, 'Gender and Environment: An Introduction', Sherilyn MacGregor (red.), *Routledge Handbook of Gender and Environment*, Routledge, 2017, p. 7.

⁹⁰ Carolyn Merchant, *Radical Ecology: The Search for a Livable World*, Routledge, 2005, p. 194.

⁹¹ Greta Gaard, 'Living Interconnections with Animals and Nature', Greta Gaard (red.), *Ecofeminism: Women, Animals, Nature*, Temple UP, 1993, p. 1-20; hier p. 1.

⁹² Ibidem.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ Idem, p. 2.

verzorgen.⁹⁵ Gaard neemt daar niet volledig afstand van en stelt: ‘whether these self-conceptions and affiliated ethical systems are innate or culturally learned is uncertain’.⁹⁶ Dit soort tegen essentialisme aan schurende formuleringen zijn het ecofeminisme duur komen te staan. Terwijl het bij het ontstaan werd onthaald als de potentiële derde feministische golf, kreeg de stroming in de jaren negentig veel kritiek op deze gender-essentialistische lijn, en in de eenentwintigste eeuw wil niemand zichzelf nog ecofeminist noemen.⁹⁷ Het essentialistische beeld is namelijk sterk blijven kleven. Zo noemt Tolan in haar overzicht van ‘feminisms’ ecofeminisme als voorbeeld van een essentialistisch feminisme, dat door anti-essentialisten werd bekritiseerd ‘for its acceptance of the patriarchal equation of women with nature’.⁹⁸

Het ironische is dat het ecofeminisme zich ook juist nadrukkelijk tegen de gelijkstelling van vrouwen aan de natuur verzet, en het als zijn taak ziet de historisch bepaalde, culturele constructie waarop deze gelijkstelling gebaseerd is bloot te leggen. Gaard schrijft dat de manier waarop vrouwen en de natuur historisch gezien in de Westerse intellectuele traditie zijn geconceptualiseerd heeft geresulteerd in ‘in devaluating whatever is associated with women, emotion, animals, nature, and the body, while simultaneously elevating in value those things associated with men, reason, humans, culture, and the mind’.⁹⁹ Ecofeministen onthullen deze dualismen en de hiërarchische ordening van de wereld die daarmee gepaard gaat. Ze richten zich op de manieren waarop het feminiseren van de natuur en het naturaliseren van vrouwen is gebruikt als rechtvaardiging voor het domineren van vrouwen, dieren en de aarde. Daarom is het opmerkelijk dat juist het fundamentele punt dat ecofeminisme ter discussie stelt de dominante kritiek op datzelfde ecofeminisme is geworden. Hoe is dat gebeurd, en belangrijker: wat hebben we verloren in het afschrijven van deze benadering?

Allereerst kan het onderscheiden van verschillende soorten ecofeminisme meer duidelijkheid verschaffen. Daartoe zijn al verschillende pogingen gedaan. De feministische literatuurwetenschapper Marlene Longenecker onderscheidt twee posities die zich op een continuüm tot elkaar verhouden. De eerste positie is die van het spiritueel of cultureel ecofeminisme, die pleit voor het toe-eigenen van de (spirituele, biologische en sociale) connectie tussen vrouwen en de natuur, om de natuur en vrouwen als een bron van kracht, een

⁹⁵ Merchant, *Radical Ecology*, p. 196.

⁹⁶ Gaard, ‘Living Interconnections’, p. 2.

⁹⁷ MacGregor, ‘Gender and Environment’, p. 7.

⁹⁸ Tolan, ‘Feminisms’, p. 330.

⁹⁹ Gaard, ‘Living Interconnections’, p. 5.

oermoeder te vieren. Deze positie stelt dat vrouwen door hun ‘procreative capacity’ van nature in staat zijn voor de natuur te zorgen, en daardoor ook in biologische zin verbonden zijn met de natuur.¹⁰⁰ Het spirituele ecofeminisme werd het meest aangehangen in activistische kringen, en is daardoor gezichtsbepalend voor de beweging geworden. Maar ook academici, waaronder filosoof en theoloog Mary Daly, de ecofeminist die Tolan als illustratief voorbeeld aanhaalt, zijn onder deze positie te scharen.¹⁰¹ De tweede, sociale of politieke positie staat sceptisch tegenover deze essentialistische benadering, ‘since claiming a “special” female relationship with nature can only replicate the very patriarchal prescriptions it attempts to resist’.¹⁰² Ecofeministen die zich meer richting deze kant bewegen willen juist de dualismen tussen man en vrouw, natuur en cultuur ontmantelen.

Wetenschapshistoricus Carolyn Merchant brengt nog specifiekere onderscheidingen aan. Naast de hierboven genoemde culturele en sociale positie onderscheidt ze een liberale en socialistische categorie op basis van de overkoepelende systemen waarin ze hun kritiek baseren. Liberaal ecofeminisme wil menselijke relaties met de natuur veranderen binnen de bestaande bestuursstructuren door het aannemen van nieuwe wetten en voorschriften. Cultureel ecofeminisme, dat zich ontwikkelde uit radicaal feminisme, analyseert milieuproblemen vanuit een kritiek op het patriërchaat en biedt alternatieven die zowel vrouwen als de natuur kunnen bevrijden. Sociale en socialistische ecofeministen baseren hun analyses op het kapitalistische patriërchaat. Ze bestuderen hoe patriërchale relaties op het gebied van reproductie de overheersing van vrouwen door mannen onthullen, en hoe kapitalistische relaties op het gebied van productie de overheersing van de natuur door mannen onthullen.¹⁰³ Kapitalisme en het patriërchaat zijn voor hen naast elkaar bestaande systemen die op complexe manieren met elkaar verbonden zijn. Hun benaderingen verschillen in de zin dat sociale ecofeministen zich voornamelijk richten op vormen van dominantie en hiërarchie en het weerleggen van de dualismen die daaraan ten grondslag liggen; socialistische ecofeministen denken niet in termen van dualisme maar van dialectiek, en hanteren de traditionele marxistische termen van productie en reproductie als kern van hun analyse.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Marlene Longenecker, ‘Women, Ecology and the Environment: An Introduction’, *NWSA Journal* 9.3 (1997): 1–17.

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Merchant, *Radical Ecology*, p. 197.

¹⁰⁴ Idem, p. 207.

De socialistische ecofeministen beroepen zich hierbij op Friedrich Engels. Hij noemde in *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat* (1884) de ‘productie en reproductie van het onmiddellijke leven’ de beslissende factor in de geschiedenis.¹⁰⁵ Deze vormen van productie en reproductie, die historisch gezien zijn toebedeeld aan vrouwen, houden twee dingen in: ‘enerzijds de voortbrenging van middelen van bestaan, van voedingsmiddelen, kleding, woning en de daarvoor nodige werktuigen; anderzijds de voortbrenging van de mensen zelf, de voortplanting van de soort’.¹⁰⁶ Engels verbindt deze analyse vervolgens aan de rol die de natuur hierin speelt als leverancier van levensmiddelen. In het produceren en reproduceren van levens en levensmiddelen staan mensen en de natuur in wisselwerking met elkaar, en spelen ze een rol in het in stand houden en verstoren van lokale en globale ecosystemen. Wanneer mensen de consequenties van hun interacties met de natuur negeren, waarschuwt Engels al, zullen onze veroveringen wraak op ons nemen, want in de natuur vindt niets plaats in isolatie.¹⁰⁷

Voor Merchant en andere socialistische ecofeministen staat deze verhouding – tussen de reproductie van levens en levensmiddelen van mensen en de natuur – centraal bij het vormgeven van een rechtvaardige, duurzame wereld. Ze nemen aan dat niet-menselijke natuur de materiële basis vormt voor alles in het leven en dat eten, kleding, onderdak en energie essentieel zijn voor het levensonderhoud. Ook in de natuur vinden processen van (biologische) reproductie plaats van soorten in een lokaal ecosysteem. De natuur wordt daarbij gezien als een actief subject, niet een passief object dat gedomineerd moet worden, en mensen moeten er duurzame relaties mee leren ontwikkelen.¹⁰⁸ Een sprekend voorbeeld van deze socialistisch-ecofeministische benadering is politicoloog Ariel Sallehs *Ecofeminism as Politics* (1997). Hierin presenteert ze een kritiek op patriarchaal kapitalisme die het dominante Eurocentrische wereldbeeld deconstrueert en de mensheid opnieuw met de natuur integreert, terwijl het toewerkt naar de bevrijding van het arme en onderdrukte deel van de mensheid. Reproductie vat ze veel breder op dan vrouwen die kinderen baren en grootbrengen: ze refereert aan zowel mannen als vrouwen mee die strijden voor een ‘earth

¹⁰⁵ Friedrich Engels, ‘Voorwoord’, *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*, 1884, via *Marxists.org*, https://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1884/oorsprong_gezin/index.htm. Geen vertaler vermeld.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ Merchant, *Radical Ecology*, p. 209.

¹⁰⁸ Idem, p. 208.

democracy' die verschillende culturen en soorten omvat.¹⁰⁹ Salleh bundelt socialisme, feminisme, ecologie en postkoloniale strijd.

De reikwijdte van een niet-essentialistische ecofeministische benadering wordt ook helder geïllustreerd in Merchants *The Death of Nature* (1980), dat een eikpunt in de ecofeministische theorie is geworden. Hierin betoogt ze dat de overheersing van vrouwen en van de natuur gedeelde wortels hebben in de logica van de natuurwetenschap en het kapitalisme. Ze laat zien hoe racisme, speciësisme, seksisme, kolonialisme en kapitalisme historisch gezien met elkaar verbonden zijn om de toe-eigening door mannen van het zelfbeschikkingsrecht, bezit en land van inheemse bevolkingen, vrouwen, queers, dieren en de natuur te legitimeren. Merchants analyse is materialistisch en dialectisch: ze laat zien hoe 'through dialectical interaction science and culture develop as an organic whole, fragmenting and reintegrating out of both social and intellectual tensions and tendencies'.¹¹⁰ Ecofeminisme op zijn meest vernieuwend traceert hoe vormen van onderdrukking samenvallen en elkaar versterken; een intersectionele analyse met nadrukkelijke aandacht voor het milieu, dieren en de natuur staat hierbij centraal. In dat opzicht was het ecofeminisme zijn tijd vooruit.

Toch was het culturele ecofeminisme bepalend voor het gezicht van de stroming. Feministen buiten de beweging beweerden op basis daarvan dat de ecofeministische stroming als geheel de essentialistische gelijkstelling van vrouwen aan de natuur onderschreef. Dit bracht de naam van het ecofeminisme zodanig in diskrediet dat het rond 2010 bijna onmogelijk is om een essay of ook maar een paragraaf te vinden die gewijd is aan kwesties rondom feminisme en ecologie (en zéker niet aan ecofeminisme), evalueert Gaard in 2011.¹¹¹

In Nederland zijn over het ecofeminisme een handjevol artikelen in kranten en tijdschriften verschenen, waaruit naar voren komt dat het culturele ecofeminisme inderdaad ook hier beeldbepalend is geweest. De vroegste vermelding van het ecofeminisme die ik heb kunnen achterhalen is in 1990, van filosoof Hans Achterhuis. In zijn oratie die in *Trouw* is gepubliceerd stelt hij de vraag of we 'gezien de ernst van de klimaatcrisis zo ongeveer de hele moderne westerse humanistische traditie overboord moeten gooien' – 'moeten we met bepaalde varianten van het ecofeminisme de moedergodinnen, waaronder moeder aarde, weer gaan omhelzen'?¹¹² Ook Els de Groen heeft in *Opzij* aandacht voor deze spirituele, culturele

¹⁰⁹ Ariel Salleh, *Ecofeminism as Politics: Nature, Marx and the Postmodern*, Zed Books, 1997 (heruitgave in 2017).

¹¹⁰ Merchant, *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution*, Harper & Row, 1980, p. xvii.

¹¹¹ Greta Gaard, 'Ecofeminism Revisited: Rejecting Essentialism and Re-Placing Species in a Material Feminist Environmentalism', *Feminist Formations*, 23.2 (2011): 26-53, p. 31.

¹¹² Hans Achterhuis, 'Vrouwen en de verdwijnende wateren', *Trouw*, 30 maart 1990, p. 20. Via *Delpher*.

vorm van ecofeminisme en stelt de vraag: ‘draaft het ecofeminisme niet een beetje door?’¹¹³ Wel worden daarnaast aanzetten gedaan tot een meer geïntegreerde benadering van feminisme en milieuvraagstukken via het ecofeminisme, dat de raakvlakken tussen die twee bewegingen belicht.¹¹⁴ Daarnaast is er aandacht voor ecofeministische theologie.¹¹⁵ Tussen 2000 en 2010 verschijnen er, net als Gaard stelt, nauwelijks nog publicaties over ecofeminisme.

Dat is inmiddels weer aan het veranderen. Belangrijke ecofeministische studies worden in de loop van het tweede decennium van de eentwintigste eeuw herontdekt. In 2014 verscheen een tweede editie van *Ecofeminism*, samengesteld door socioloog Maria Mies en filosoof Vandana Shiva en in 2017 is *Ecofeminism as Politics* van Salleh opnieuw uitgegeven – allemaal studies die aan het begin van de jaren negentig verschenen en enigszins ondersneeuwd door de *backlash* tegen het culturele ecofeminisme.¹¹⁶ In Nederland verscheen daarnaast in 2019 de eerste ecofeministische poëzielezing.¹¹⁷ Bovendien verscheen in 2017, weliswaar onder een veilige, neutrale titel, het *Routledge Handbook of Gender and Environment*. Dit handboek is een nieuwe poging om twee analytische benaderingen – feministische kritieken op ecokritiek en ecologische kritieken op feministische theorie – samen te brengen en opnieuw op waarde te schatten, ‘as ecofeminism has done for half a century’.¹¹⁸ In de introductie benadrukt politicoloog Sherilyn MacGregor hoe ecofeminisme theoretische inzichten verschafte die in veel gevallen zijn tijd vooruit waren. Ecofeminisme was naast intersectioneel ook materialistisch en posthumanistisch voordat deze concepten populair werden in de Westerse academie.¹¹⁹ Het is aan nieuwe onderzoekers om de losse draden uit de vorige eeuw op te pakken en weer met elkaar in verband te brengen.

Verbindingen

Dit hoofdstuk begon met een poging om Roland Holsts zogenoemde antifeminisme te herinterpreteren aan de hand van een drietal kernteksten die ze schreef over het feminisme.

¹¹³ Els de Groen, ‘De vrouw als reddende engel van het milieu: draaft het ecofeminisme niet een beetje door?’, *Opzij*, 20.2 (1992): 88-90.

¹¹⁴ Janny Dierx, ‘Zand, zeep, soda: ecofeminisme: schoonmaakmiddel voor vrouwenbeweging en milieubeweging’, *Nemesis*, 10.2 (1994): 31-38.

¹¹⁵ Dorothee Sölle, *De hemel aarden: een ecofeministische benadering van de bijbel*, Ten Have, 1996; themanummer over (eco)feministische theologie ‘Van heinde en ver’, *tijdschrift Mara*, 10.1 (1996).

¹¹⁶ Maria Mies en Vandana Shiva, *Ecofeminism*, Zed Books, tweede editie, 2014 (eerste editie 1993).

¹¹⁷ Thijs Joores, ‘Maartje Smits’ structuren. Een ecofeministische poëzielezing’, *Leest*, 19 maart 2019, <https://www.platformleest.org/artikel/maartje-smits-structuren/>.

¹¹⁸ Noel Sturgeon, ‘Preface’, Sherilyn MacGregor (red.), *Routledge Handbook of Gender and Environment*, Routledge, 2017, p. xxii.

¹¹⁹ MacGregor, ‘Gender and Environment’, p. 1.

Als niet uit wordt gegaan van een tweedeling tussen socialisme en feminisme (die ze weliswaar ook zelf benadrukt), maar gezocht wordt naar manieren om de twee strijdtoneelen te integreren en als vorm van feminisme te beschouwen, is Roland Holst in haar theoretische werk lang niet zo antifeministisch als Etty het doet voorkomen. Ik hoop dat deze herinterpretatie ruimte vrij heeft gemaakt voor meer feministische interpretaties van Roland Holsts gehele oeuvre.

In het vervolg van deze scriptie wil ik daarin zelf een eerste stap zetten, door de lijn van Prins naar ecofeminisme ook te leiden naar Roland Holst, en dus haar poëzie met een ecofeministische bril te bekijken. Waar Etty wellicht in haar biografie zelf impliciet een burgerlijk-feministische positie inneemt, neem ik een ecofeministische in. Dat ligt niet direct voor de hand; de ecologische dimensie is niet erg prominent aanwezig bij Roland Holst op de manier die het ecofeminisme voorstaat. Wel maakt ze veel gebruik van natuurmetaforen. Deze analyse wordt daarom ook een oefening voor de bruikbaarheid van een ecofeministische analysewijze: wat haalt een focus op de relatie tussen vrouwen en de natuur allemaal naar de oppervlakte waar voorheen geen aandacht voor is geweest? Deze vraag geldt ook voor mijn analyse van Prins' poëzie, al laat die zich makkelijker lenen voor een ecofeministische interpretatie; de relatie tussen vrouwen en de natuur is expliciet een thema in haar werk. Ik hoop dat de twee analyses elkaar zullen aanvullen. Hoe ik deze ecofeministische analyses precies aan ga pakken, licht ik toe in het methodische hoofdstuk.

Methodiek: een vrouwelijke tijdsbeleving

Corpusafbakening

Om de gigantische oeuvres van beide dichters enigszins af te bakenen, heb ik ervoor gekozen het vroege werk van Roland Holst en het late werk van Prins te analyseren. Bij Roland Holst beperk ik me tot haar socialistische epiek tot aan haar religieuze kentering. Concreet zijn dat de bundels *De nieuwe geboort* (1902), *De vrouw in het woud* (1912) en *Het feest der gedachtenis* (1915). Het schrijven van deze bundels valt samen met wat ze in theoretische en politieke artikelen over het feminisme van de eerste golf schrijft, en sluit daardoor aan bij mijn theoretisch kader. Het zijn bovendien de bundels in haar oeuvre waarin ze zich het explicietst tot het feminisme verhoudt. Per bundel maakt ze in dat opzicht een duidelijke ontwikkeling door: van ruimte voor feministische twijfel naar het voorzichtig bekritisieren van de mannelijke dominantie in de socialistische beweging naar een overtuigd feministische utopie. Deze trilogie vormt Roland Holsts weg naar feminisme, en is daarom een goed vertrekpunt voor een grondigere analyse van haar werk.

Een afbakening van Prins' werk is iets lastiger te maken, omdat de hoofdmoot van haar poëzie pas in haar *Verzameld werk* voor het eerst is gepubliceerd. Om haar te situeren in de tweede feministische golf, analyseer ik twee bundels die ze in de late jaren zeventig en begin van de jaren tachtig gepubliceerd heeft: *Brieven aan mijn zuster* (1979) en *Rondom de Boshut* (1979 en 1981). Ze bakent in die tijd zelf de thematiek van haar bundels af, waardoor elke strijdtoneel waar ze zich toe verhoudt een eigen bundel krijgt: feminisme in *Brieven aan mijn zuster*, ecologie in *Rondom de Boshut*, en vredesbeweging en antifascisme in *Ook wij waren vluchtelingen* (1982).¹²⁰ Ik analyseer dus de bundels die zich samen ecofeministisch kunnen noemen. Daarbij ga ik uit van de versies in het *Verzameld werk*. *Brieven aan mijn zuster* verscheen oorspronkelijk in vier losse delen, 'zakboekjes' bij haar net opgerichte uitgeverij SoMA. In haar *Verzameld werk* zijn die deeltjes als afdelingen van een geheel bij elkaar gezet; drie gedichten zijn geschrapt, verder is er niets veranderd. Bij *Rondom de Boshut* is dat niet het geval: Prins is hier na publicatie van de eerste twee deeltjes nog jaren aan blijven doorschrijven. Ik heb ervoor gekozen om deze uitgebreide versie te beschouwen als de definitieve versie en dus zowel de originele als de niet eerder gepubliceerde gedichten mee te nemen in mijn analyse.

¹²⁰ Keizer en Sonnenschein, 'Wij willen zelfstandig zijn', geen paginanummer.

Het had wellicht voor de hand gelegen om, in een scriptie die Roland Holst en Prins met elkaar in verband brengt, juist de werken te analyseren die ze gelijktijdig schreven – Prins' debuut *Proeve in strategie* (1933) verscheen zelfs bij dezelfde uitgeverij als Roland Holst's *Tusschen tijd en eeuwigheid* (1934).¹²¹ Ik heb ervoor gekozen hun poëzie vanuit twee feministische golven met elkaar in dialoog te laten treden, om zo een diachrone continuïteit in vormen van feminisme te beproeven. Hun verwantschap zit volgens mij niet in hun gedeelde politiek-historische situering, maar in een niet-geïnstitutionaliseerde, zachte vrouwelijke poëtische traditie. Juist de afstand in tijd tussen hun werken brengt hen dicht bij elkaar dan hun gelijktijdig opereren.

Analysewijze

De hoofdvraag van deze scriptie is, zoals benoemd in de inleiding: *Hoe kan een ecofeministische analysemethode bijdragen aan de (her)interpretatie en (her)inbedding van de poëzie van Henriette Roland Holst en Sonja Prins in een feministische traditie?* In het vorige hoofdstuk ben ik nagegaan hoe Roland Holst zich tot het feminisme van haar tijd verhield in haar theoretische werken, hoe Prins haar eigen vorm van feminisme vormgaf en hoe de opkomst en ondergang van de ecofeministische stroming zich heeft voltrokken. Het hoofdstuk was een manier om potentiële andere vormen van feminisme, in het bijzonder die van het ecofeminisme, te onderscheiden die als uitgangspunt van de poëzieanalyse kunnen dienen. De volgende twee hoofdstukken analyseren respectievelijk de poëzie van Roland Holst en Prins.

Voor beide analysehoofdstukken geldt de deelvraag: *Hoe verhouden gender en de natuur zich tot elkaar in respectievelijk Roland Holst's en Prins' poëzie en hoe kan die verhouding geïnterpreteerd worden vanuit een ecofeministische invalshoek?* In beide hoofdstukken ga ik op zoek naar plekken waarin het dualisme tussen man en vrouw, natuur en cultuur wordt ontmanteld, maar de insteek is wel net anders. Bij Prins gaat het in eerste instantie om het historiseren van haar poëzie als onderdeel van een feministische stroming die op dat moment opkwam; het is een poging om haar in te bedden. Bij Roland Holst, die vóór de opkomst van het ecofeminisme haar poëzie schreef, is de deelvraag vooral bedoeld als een analysemethode die nieuwe inzichten in haar poëzie kan vergaren; daar moet mijn analyse haar antifeministische inbedding juist openbreken. Ik ga aan het begin van mijn analyse in op

¹²¹ Wanda Koopman (pseudoniem Sonja Prins), *Proeve in strategie*, W.L. & J. Brusse, 1933; Henriette Roland Holst-van der Schalk, *Tusschen tijd en eeuwigheid*, W.L. & J. Brusse, 1934.

de receptie van de twee dichters, en heb vervolgens speciale aandacht voor als ecofeministisch te beschouwen thematiek en metafoorgebruik.

Ondanks het feit dat ik naar een gedeelde thematiek en metaforiek op zoek ga in de verschillende poëziebundels, is mijn analyse niet thematisch geordend, maar chronologisch per losse bundel. Dat kan de opbouw van de analyse soms wat eentonig maken, omdat er steeds een nieuwe bundel geïntroduceerd moet worden, maar deze manier maakt het wel beter mogelijk om aandacht te hebben voor (ecofeministische) ontwikkelingen in het oeuvre van de dichters. Zoals ik in mijn analyses zal bespreken, zijn beide dichters erg bezig met een als ecofeministisch te interpreteren vorm van groei, die in de groei van hun oeuvres moet worden uitgelicht. Bovendien kan cherrypicking op deze manier voorkomen worden, doordat de citaten steeds ingebed worden in de context van de bundel.

Naast de in het theoretisch kader geïntroduceerde ecofeministische verbindingen tussen natuur en cultuur, man en vrouw, vormt het concrete vertrekpunt van mijn analyses de tijdsbelevingen die in de bundels centraal staan. Bij beide dichters fungeert deze tijdsbeleving namelijk als de verbinding tussen het ecologische en het feministische. Het gaat om een lineaire tegenover een cyclische tijdsbeleving, die in (eco)feministische theorie wordt gekoppeld aan mannelijkheid en vrouwelijkheid, cultuur en natuur. De lineaire kloktijd is hierin een mannelijke uitvinding die in strijd is met een alternatieve, aan moederschap en vrouwelijkheid gekoppelde tijdsbeleving, die disruptiever is, niet direct een eindpunt schetst, maar uitgaat van constante beweging in plaats van stasis.¹²²

Een recent voorbeeld van een analyse die zich hierop richt is het artikel ‘Conceiving an Ecofeminist Utopia: Genre, Gender, and Ecology in Ursula K. Le Guin’s *Always Coming Home*’ van literatuurwetenschapper Sheryl Medlicott.¹²³ Zij stelt dat Le Guin’s roman bijdraagt aan het problematiseren van de utopie als een mannelijk literair genre, omdat dit genre draait om vooruitgang en kolonisatie waarin de ander en de natuur worden uitgebuit.¹²⁴ Daartegenover plaatst Le Guin volgens Medlicott een ecofeministische utopie waarin een vrouwelijke tijdsbeleving centraal staat. Die is anti-veroverend, want buit de natuur en de ander niet uit, en cyclisch, want draait om ‘process, not progress’.¹²⁵ In mijn analyse bouw ik voort op deze temporele, gegenderde tweedeling, en kijk ik hoe een ecofeministische

¹²² Susan S. Arpad, ‘*Taking Our Time: Feminist Perspectives on Temporality* – review’, *NWSA Journal*, 2.2 (1990): 311-314, hier p. 314; recensie van *Taking Our Time: Feminist Perspectives on Temporality*, red. Frieda Forman en Caoran Sowton, Pergamon Press, 1989.

¹²³ Sheryl Medlicott, ‘Conceiving an Ecofeminist Utopia: Genre, Gender, and Ecology in Ursula K. Le Guin’s *Always Coming Home*’, *SLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment* (2020): 1-14.

¹²⁴ Idem, p. 2.

¹²⁵ Idem, p. 3.

tijdsbeleving in de poëzie van Roland Holst en Prins wordt uitgebouwd aan de hand van de verhouding tussen vrouwen en de natuur.

Analyse: Roland Holsts zachte verbinding tussen vrouwen en de natuur

Het voorwerk

Etty's biografie beschrijft op gedetailleerde wijze Roland Holsts politieke activiteiten, maar heeft relatief weinig aandacht voor haar poëzie. Als ze die bespreekt, richt ze zich hoofdzakelijk op de autobiografische aspecten in de gedichten. Voor een biografie is dat logisch, en bovendien heeft Roland Holst, zoals Etty ook aanhaalt, 'er geen geheim van gemaakt dat haar literaire werk in hoge mate autobiografisch is', maar anderzijds blijft er daardoor geen ruimte over voor een analyse die de poëzie in haar volledige rijkheid analyseert.¹²⁶ Dat is extra spijtig omdat er over de poëzie van Roland Holst überhaupt weinig uitgebreide studies zijn verschenen, en wát er is geschreven vele decennia oud is.

Dat er, zeker in vergelijking met de aandacht voor haar politieke activiteiten, relatief weinig aandacht is geweest voor Roland Holsts literaire productie, kan komen doordat haar poëzie veelal als onevenwichtig, onzuiver, slordig zelfs, getypeerd is. Het zou haar altijd meer om de inhoud dan de vorm te doen zijn geweest. Hendrik Marsman schreef bijvoorbeeld in zijn bespreking van haar latere bundel *Verworvenheden* (1927): 'Poëzie was nimmer haar doel; zij schreef die alleen als bijkomstig gevolg'.¹²⁷ Er zijn wel pogingen ondernomen deze evaluaties tegen te spreken. Th. Weevers richt zich, zoals dat een klassieke structuralist betaamt, op de kwaliteit van de vorm van *De nieuwe geboort*. Hoe meer hij 'in het wezen en de structuur van deze bundel doordringt', des te meer hij overtuigd raakt 'van een conceptie die zozeer gevormd was, dat het streven naar evenwichtigheid van vorm hier tot op aanzienlijke hoogte zijn doel heeft kunnen bereiken'.¹²⁸ Hij betoogt dat *De nieuwe geboort* op de hoogtepunten de compositie van een klassiek muziekstuk heeft, waarin beelden zich onderling vervlechten en ongezoekt hun plaats vinden in de lange strofen met hun wisselende rijmschema.¹²⁹ Daar is weinig onevenwichtigs aan.

Naast de gepoogde weerlegging van dit vormelijke kritiekpunt bestaat er een lijn van feministische literatuurkritiek die Roland Holsts poëtische onevenwichtigheid juist

¹²⁶ Etty, *Liefde is heel het leven niet*, p. 17.

¹²⁷ Hendrik Marsman, *Verzameld werk. Deel III. Critisch proza*, H.M. Bremer, 1938, p. 73-76, geciteerd in Th. Weevers, 'Beeldspraak, klank en bouw van *De Nieuwe Geboort*', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde* 20.7 (1957): 167-197.

¹²⁸ Weevers, p. 168.

¹²⁹ Idem, p. 173.

diagnosticeert als een typisch vrouwelijke dichterskarakteristiek. Die lijn begint bij historica Annie Romein-Verschoor. Volgens haar zijn de verschillen in de receptie van Roland Holsts poëzie gegenderd: ze stelt dat ‘vooral mannen geen vrede hebben met de structuur van haar vers’, en vraagt zich af of het ‘afwijkend rythme’ misschien aan ‘de vrouwelijke aard’ van haar poëzie zou kunnen liggen.¹³⁰ De ‘gebrekigheid’ van haar poëzie zou dan een miskennis van vrouwelijkheid zijn.

Wat die vrouwelijke aspecten precies zijn, wordt niet geheel duidelijk. Daarom bouwt Carin Hereijgers voort op Romein-Verschoors suggestie. Zij definieert de vrouwelijke aspecten als ‘spanningen tussen de heersende normen waaraan [vrouwen] dienen te voldoen en het eigen geluid dat zij graag naar voren schrijven’.¹³¹ Om met die spanningen om te gaan, zijn er twee opties: aanpassen, waardoor er ‘een zekere gespletenheid ontstaat waardoor hun poëzie een verscheurd en soms minder evenwichtig karakter krijgt’, of rebelleren – dan is er geen sprake van deze verscheurdheid, maar gebruiken de dichters wel een thematiek of stijl waarmee zij afwijken van de heersende normen.¹³² Beide opties kleuren de receptie, die vanuit een mannelijke norm vorm krijgt, negatief. En dat terwijl Roland Holst als vrouw dus volgens Hereijgers moeilijk anders had kunnen schrijven. Haar koppige aard die niet in het ideaalbeeld van een burgerlijk meisje paste, haar idealiserende aard die maakte dat ze zich te veel naar haar collegaschrijvers voegde, haar kinderloosheid en ongelukkige huwelijk; allemaal problemen die zij ‘voor een groot deel aan haar vrouw-zijn te danken’ had, aldus Hereijgers.¹³³ Die problemen zorgden op hun beurt voor spanningen en onevenwichtigheden in haar poëzie. In plaats van die te depreciëren, richt Hereijgers zich dus op de oorzaken van deze ‘vrouwelijke’ manier van schrijven.¹³⁴

Hoewel deze feministische studies qua thematiek verwant zijn aan het onderwerp van deze scriptie, sla ik een iets andere weg in. Hereijgers, Romein-Verschoor en Etty onderbouwen hun argumenten aan de hand van biografische gegevens, en zeker de eerste twee doen dat met het doel om een oordeel te vellen over de kwaliteit van Roland Holsts poëzie. Ik ben niet geïnteresseerd in het evalueren van haar bundels, maar in de manier waarop ze eigenschappen die vrouwelijk geconnoteerd zijn inzet om een bepaald wereldbeeld vorm te geven. Mijn benadering sluit daarin nog het meest aan bij een kort pleidooi van

¹³⁰ Annie Romein-Verschoor, ‘Figuur en betekenis van Henriëtte Roland Holst-van der Schalk’, *Spelen met de tijd*, Querido, 1957, p. 141-163: hier p. 157-158. Oorspronkelijke lezing uit 1949.

¹³¹ Carin Hereijgers, *Henriëtte Roland Holst. Dichteres op een kentering van de tijd*, Uitgeverij Katholieke Universiteit Nijmegen, 1996, p. 94.

¹³² Idem, p. 95.

¹³³ Idem, p. 97.

¹³⁴ Idem, p. 96.

Maaïke Meijer, die in de inleiding van een tweetalige anthologie van feministische (!) dichters stelt dat analyses van Roland Holsts poëzie die haar als onderdeel van een mannelijke traditie beschouwen de lezing van haar werk beperken. Aan de ene kant behoort ze inderdaad tot een traditie die gevormd is door mannen: haar eerste bundel is in de symbolistische traditie te plaatsen, ze probeerde samen met Herman Gorter haar communistische ideeën naar poëzie te vertalen en was duidelijk beïnvloed door klassieke filosofen als Spinoza en Dante. Maar analyses die enkel daarop focussen beperken haar poëzie ‘by obscuring woman-identified parts and ignoring its feminist essence’.¹³⁵ Haar als ‘loner’ in de literatuurgeschiedenis interpreteren doet haar ook geen recht: ‘what we need is a multiple perspective on Roland Holst [...] which could acknowledge the fact that she only *in part* belonged to the literary and political culture dominated by men’.¹³⁶ Meijers voorgestelde vertrekpunt van analyse is dus een feministische, maar een die zich echt op de inhoud van haar werk richt in plaats van de biografische aspecten.

In de drie bundels die ik hieronder analyseer voltrekt zich een complex samenspel tussen vrouwelijkheid, feminisme en de natuur. De verbindende factor daartussen is het begrip zachtheid. Het woord ‘zacht’ (en afgeleiden daarvan, zoals ‘zachte’ en ‘zachtheid’) valt opvallend vaak in Roland Holsts poëzie: in *De nieuwe geboort* 41 keer, in *De vrouw in het woud* 55, en in *Het feest der gedachtenis* maar liefst 143 keer – op 40% van de pagina’s. Hieronder probeer ik te laten zien dat dit ‘zachte’ niet toevallig vaak voorkomt, maar ook echt de kern van Roland Holsts denken omvat.

De nieuwe geboort (1902)

Roland Holst debuteerde met *Sonnetten en verzen in terzinen geschreven* (1896), een bundel over mystiek, ondergang en verlies, de zoektocht naar een dieper bewustzijn die het vinden van haar dichtersstem mogelijk maakt. *De nieuwe geboort* (1902) kan als een tweede debuut worden gezien: dat draait om haar kennismaking met en omarming van het socialisme. Die weg is enerzijds rechtlijnig, maar ook vol twijfel waar Roland Holst ruim baan aan geeft.

De verspreiding van het socialistische gedachtegoed wordt in deze bundel via twee tijdsbelevingen verbeeld die in strijd met elkaar zijn maar toch naast elkaar bestaan. Ten eerste is er een tijdsbeleving van lineaire progressie die wordt gerepresenteerd aan de hand van een donker-licht-metafoor. De mensen die nog niet het socialistische bewustzijn bereikt

¹³⁵ Meijer, ‘Introduction’, p. 12. Prins is overigens niet in deze antologie opgenomen.

¹³⁶ Idem, p. 13.

hebben, verkeren nog in donkerte; het socialisme biedt licht en verlichting. Zo beschrijft de ik in een gedicht hoe zij ‘van een wolk omtogen en bevrucht / met donkerheden’ is, alsof een ‘duistere wade’ haar zinnen ‘omnacht’.¹³⁷ Omdat ze twijfelt en nog niet volledig voor het socialisme gekozen heeft, is ze op dat moment ‘uitgesloten’ ‘van de gemeenschap’, en dat maakt haar geïsoleerd en zwaarmoedig.¹³⁸ Daartegenover staat het socialisme, verpersoonlijkt door een vrouw die, gevoed door de stralen van de zon, een licht uitstraalt dat ‘op elk ding / haar naderend’ neer welt.¹³⁹ De vrouw zegt:

“Ik ben lichtdraagster voor de tijden
die zijn; wie zich mij toekeert leeft beschenen.
Want de glans die ik af-straal is het teeken
waardoor allen die zich om mij vereenen
van dit somber geslacht zich onderscheiden”.¹⁴⁰

Hier wordt een duidelijke, rechtlijnige weg geschetst: wie zich verenigt en het socialisme omarmt, zal zich van donker naar licht bewegen.

De tweede tijdsbeleving is grilliger, fluctueert meer. Die wordt verbeeld door verschillende natuurmetaforen. Er is de wind die de nieuwe tijd van het socialisme over de aarde verspreidt, die de oude, verdorrende bladeren wegjaagt, ‘waar ’t oude vergaat’, om plaats te maken voor ‘de kleuren van het nieuwe’.¹⁴¹ De wind ‘klaart het grote wereldvlak’, kondigt de komst van dit nieuwe aan.¹⁴² Omdat de windmetafoor wordt gekoppeld aan het voorbijgaan van de seizoenen – in de herfst verdorren en verkleuren de bladeren, in de lente krijgen de takken nieuwe kleuren – is deze temporaliteit eerder cyclisch dan lineair. De wind ruist door de bomen waarvan de toppen ‘eindeloos cirkels’ ‘beschrijven’, ‘zweepende op en neer / er is felle beweging in uw lijven’, vervolgt Roland Holst.¹⁴³ De natuur is beweging, en beweging brengt verandering. In zo’n cyclus is tegelijkertijd meer ruimte voor twijfel. Want de wind kan net als de weg naar de revolutie zomaar stilvallen, een blauwbewolkte lucht kan plaatsmaken voor ‘’t lichtgedrenkte grijs der dagen / waarin geen feil, geen rimp’ling valt t’ontdekken’.¹⁴⁴

¹³⁷ Henriette Roland Holst-van der Schalk, *De nieuwe geboort*, W.L. & J. Brusse, 1928 [eerste druk 1902], p. 29.

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ Idem, p. 28.

¹⁴⁰ Ibidem.

¹⁴¹ Idem, p. 74.

¹⁴² Idem, p. 73.

¹⁴³ Idem, p. 80.

¹⁴⁴ Idem, p. 81.

De zee is de tweede natuurmetafoor die wordt ingezet om een non-lineaire tijdsbeleving te verbeelden. Roland Holst vergelijkt mensen met golven:

De levens zijn zooals golven in zee
samenstellers in 't samenstel vereenigd
eve' opkomend in gescheiden bestaan
om te sterven op de nabije ree
of tot de groote strakheden te gaan
meebewogen met een gelijke menigt.¹⁴⁵

De zee is voor Roland Holst een mogelijke verbeelding van een gemeenschap, waarbij alle arbeiders kunnen meebewegen in een menigte. Zee en wind worden bovendien aan elkaar gekoppeld wanneer Roland Holst schrijft: 'een groote wind verheft zich uit de zee / die brengt de zilte geur der vrijheid meê'.¹⁴⁶ Beide natuurelementen zijn potentiële bronnen voor vernieuwing en bevrijding.

De zee vormt ook een startpunt voor een reflectie op genderverhoudingen in *De nieuwe geboort*. In een gedicht vergelijkt Roland Holst de situatie van arbeidsters in fabrieken met die van de vissersvrouwen. Overdag zijn ze druk bezig met hun werk en denken ze niet aan de pijn van de strijd, maar 's avonds komt de angst of het wel zal lukken: 'Wij zijn als vrouwen van visschers op zee / die dag aan dag water en winden lezen: / hun heel bezit deint op de golven mee'.¹⁴⁷ In hun hart voelen ze de gebeurtenissen die zich op het wereldtoneel voltrekken – deze 'stormen en stilten doen ons aan / haar branding breekt op ons'.¹⁴⁸ Maar kennelijk is er weinig wat ze eraan kunnen doen. Dat geldt ook voor een niet-figuurlijke vissersmoeder die later in de bundel voorkomt, die zich 's nachts zorgen maakt over haar zonen 'op barre zee'.¹⁴⁹ De vrouw, die al vroeg 'verleerde te klagen', zegt: 'Ik ken geen hoop, ik heb nooit iets verwacht; / zonen en docht'ren baarde ik om te dragen / wat ik zelf draag'.¹⁵⁰ Deze vrouw houdt haar hoofd gebogen, baart kinderen en verwacht verder niets van het leven.

Tegenover de vissersmoeder plaatst Roland Holst een (sterk op zichzelf lijkende) ik-figuur die zich wél aan deze genderrol heeft weten te ontworstelen en kan deelnemen aan het maatschappelijke leven maar daarbij kinderloos blijft. Roland Holst vat het samen in haar bekende regels: 'het is geen geluk te komen / in een kentering van den tijd / en een vrouw te

¹⁴⁵ Idem, p. 11.

¹⁴⁶ Idem, p. 94.

¹⁴⁷ Idem, p. 59.

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ Idem, p. 88.

¹⁵⁰ Ibidem.

zijn geboren'.¹⁵¹ Hier scheidt ze, zoals Etty terecht opmerkt, meer ruimte voor nuanceringen van haar standpunten over het (bourgeois) feminisme, door de tweestrijd te formuleren waar vrouwen voor staan.¹⁵² De ik beschrijft hoe ze naar het moederschap kijkt, hoe moeders haar vreemd toeschijnen wanneer ze opgaan in hun moederrol: 'ze schenen zoo banglijk blind / te zwermen rond dit ene'.¹⁵³ Zij denkt: 'hun zielen kwijnen, / ze weten zelf niet, wat ze zijn', en ze roept hen toe: 'zijt ge hierin bevredigd?'.¹⁵⁴ Maar dan ziet ze een moeder met kind, 'hun band open en zacht', en twijfelt ze aan haar oordeel over wie het beter zou hebben.¹⁵⁵ Ze concludeert dat in haar kinderloosheid en onttrekking aan de moederrol 'iets zeer zachts mij toch [is] ontgaan'.¹⁵⁶

Wie zich niet als een 'echte' moederlijke vrouw gedraagt, verliest haar zachte kanten, de eigenschappen die haar juist tot vrouw maken, stelt het gedicht. Het zou een traditioneel, essentialistisch standpunt zijn, ware het niet dat dit begrip van het 'zachte' continu terugkeert in Roland Holsts werk, nu eens expliciet gekoppeld aan vrouwelijkheid, dan weer als breder, veelomvattender levensideaal, een manier om zich tot de wereld te verhouden en die opnieuw vorm te geven. Zachtheid staat voor Roland Holst namelijk ook gelijk aan gemeenschap. In een gedicht benijdt de ik 'hem die zonder / de mensen kan leven, die staat / op zichzelf als een boom in een veld'.¹⁵⁷ De boom representeert een individualiteit die de ik niet wil bezitten¹⁵⁸: 'mijn aard gaat / naar de stem die zich paart aan mijn stem, / naar de hand die mijn hand grijpt', naar 'de zachte gemeenschap der mensen'.¹⁵⁹ Niet alleen moeders bezitten deze zachte eigenschap dus, een gemeenschap ook. Dit communisme zal bovendien 'op aarde alle verhoudingen een zacht / en geregeld verloop geve' als rivieren'.¹⁶⁰ De vereniging van arbeiders is al een daad van zachtheid op zich, en de socialistische maatschappij zal alleen maar meer zachtheid brengen. Zachtheid vertegenwoordigt de belofte van het goede, bevrijde leven.

¹⁵¹ Idem, p. 130.

¹⁵² Etty, *Liefde is heel het leven niet*, p. 88.

¹⁵³ Roland Holst, *De nieuwe geboort*, p. 125.

¹⁵⁴ Ibidem.

¹⁵⁵ Ibidem.

¹⁵⁶ Idem, p. 130.

¹⁵⁷ Idem, p. 173.

¹⁵⁸ Het is met de kennis van nu een wat ongelukkig gekozen metafoor; bomen en planten zijn ondergronds juist in een enorm gemeenschappelijk wortelnetwerk verbonden, een verschijnsel dat de term 'Wood Wide Web' heeft gekregen. Robert Macfarlane, 'The Secrets of the Wood Wide Web', *The New Yorker*, 7 augustus 2016, geraadpleegd op 28 mei 2021, <https://www.newyorker.com/tech/annals-of-technology/the-secrets-of-the-wood-wide-web>.

¹⁵⁹ Roland Holst, *De nieuwe geboort*, p. 173.

¹⁶⁰ Idem, p. 45.

Daarin zit direct een paradox: *De nieuwe geboort* presenteert de zachte moederkrachten in het heden en de beloofde zachtheid van de socialistische toekomst, maar daarvoor moet eerst een harde, gewelddadige strijd gevoerd worden, nog harder dan de hardheid van het kapitalistische leven. De lineaire tijdsbeleving botst hier met de cyclische, aan zachtheid gekoppelde tijdsbeleving, waarbij de eerste het lijkt te winnen van de tweede. Als de lente een periode van anticipatie brengt, weet de ik nog niet ‘welke schade / daar zou bedreigen: argeloos en teer / van hart, trad ik het harde strijdperk binnen’.¹⁶¹ Soms is de strijd ‘zoet aan ’t hart bij oogenblikken / maar veele teed’re dingen doet hij lijden’.¹⁶² Want waar de natuur met haar wisseling van de seizoenen, de dag die op de nacht volgt, de bloesems die ‘het getijde na bladerval’ brengen ‘al zijn zachte zijde’ heeft, mag de mensheid niet buigen, verzachten. De strijd roept tenslotte op ‘te wake’ en te volharden / in ’t onverzoenlijk wezen dat hij gaf / en diep in ons de zachtheid te verzingen’.¹⁶³ Het zachte is hier iets verkeerd, een zwakgebod, en moet tijdelijk afgezworen worden voor het hogere doel.

Roland Holst creëert in *De nieuwe geboort* een complex woordveld rondom zachtheid: het woord wordt geassocieerd met moederschap en vrouwelijkheid, maar ook op meer universaliserende wijze met gemeenschap, en daarnaast gecontrasteerd met de hardheid van strijd. Zachtheid kan daardoor zowel negatief als positief ervaren worden. Zoals Roland Holst de natuur, en de wind en zee in het bijzonder, aanhaalt als krachten die beweging thematiseren, zo beweegt ze zich ook heen en weer tussen verschillende vormen van zachtheid. Deze parallel diep ik verder uit in mijn analyse van *De vrouw in het woud*.

***De vrouw in het woud* (1912)**

In de tien jaar tijd die tussen *De nieuwe geboort* en *De vrouw in het woud* zaten, vond een aantal politieke verschuivingen plaats. In 1911 was Roland Holst vanwege interne twisten over de koers van de partij uit de SDAP gestapt, en ze was, in tegenstelling tot de andere marxisten van de partij, zoals Herman Gorter, niet direct lid geworden van de door hen opgerichte SDP. Ze bleef een aantal jaren partijloos socialist. Deze verscheuring heeft Roland Holst in *De vrouw in het woud* verwerkt. Ze weet niet hoe het precies verder moet, want de idealen en de praktijk van het socialisme, ‘Droom en Daad’, ‘kunnen niet samen wonen’.¹⁶⁴ Bovendien, zo benadrukt Etty, zet ze zich voor het eerst expliciet af tegen mannen, en dan

¹⁶¹ Idem, p. 63.

¹⁶² Idem, p. 67.

¹⁶³ Ibidem.

¹⁶⁴ Henriette Roland Holst-van der Schalk, *De vrouw in het woud*, W.L. & J. Brusse, 1912, p. 115.

ook nog eens haar socialistische broeders.¹⁶⁵ Ze levert kritiek op hun heerszuchtigheid, schrijft over ‘harde, onmeedoogende mannen’ wiens ‘oogen gloeiden strijdgespannen’.¹⁶⁶ Als vrouw kan ze zich niet meer identificeren met de gewelddadige mannen, ze snakt naar vrede: ‘zij, die als een der hunnen / was geweest in ’t beraad en het vuur, / voelde machteloos in zich winnen / der vrouwen oernatuur’.¹⁶⁷

In deze dichtbundel blikte een vrouw (die opnieuw sterk op Roland Holst lijkt) terug op haar ‘tocht’, haar ontdekking van het socialisme en haar verdriet over de verscheurde praktijk ervan. Zo leerde de vrouw niets over het socialisme op school – ‘die andere strijd bleef verscholen, de echte’ – en net als ‘alle kinderen der heerschers’ werd ze blindgemaakt voor ‘het zoetste ter wereld’.¹⁶⁸ Want ‘in die schoone / democratie ’t heelal waar alle krachten wonen / same’, ‘zweefde / één bol nog met de donk’re roest bekleet / van heer- en knechtschap’. Dit is tegen de wil van het universum, dat op samenwerking tussen gelijken draait: ‘onze aarde leefde / tegen den wil, die zich in ’t al voltrekt’.¹⁶⁹

Roland Holst herneemt haar natuur- en genderthematiek uit *De nieuwe geboort*: ze heeft het opnieuw over een ‘kentertijd’, en schetst daarmee een tijd voor de vrouw die ‘naar nieuw levenswater glijdt’. De maatschappij is als een ‘zee die geen rust [kent], / uit de luwe kreeken van het verleden / zwemt de vrouw naar uw ruwe machtigheden’.¹⁷⁰ Ze beschrijft een vrouw die een verscheurdheid voelt tussen de oude tijd en de nieuwe, waarin de vrouw niet meer ondergeschikt is aan de man. Ze werpt zich in de ‘zee maatschappij’, zwemt er ‘als een visch’ rond ‘in wateren gezweept door strijd / en toch is dat nieuw willen ongewis / in haar, haar diepste wezen wankelheid’.¹⁷¹ Steeds weer wordt dat heen en weer bewegen verbeeld door een zeemetafoor: de tweestrijd voelt als ‘een dubbel trekken’.¹⁷² Die stuwing, de eeuwige afwisseling erin, dialectiek in feite, loopt volgens mij parallel aan de manier waarop Roland Holst zachtheid inzet.

Zachtheid is namelijk ook constant in beweging. De vrouw bezit door haar overtuiging van het socialisme een tijdlang een ‘gelukszekerheid’, maar ziet nu in dat dat overmoedig is, want, zo spreekt ze haar verleden zelf toe: ‘wist ge niet dat het wezen van elk ding / is te vergaan, dat der dingen bestand / vervloeit als water en verstuipt als zand?’¹⁷³ Niets kan

¹⁶⁵ Etty, *Liefde is heel het leven niet*, p. 287.

¹⁶⁶ Roland Holst, *De vrouw in het woud*, p. 121.

¹⁶⁷ Ibidem.

¹⁶⁸ Idem, p. 11.

¹⁶⁹ Idem, p. 16.

¹⁷⁰ Idem, p. 1.

¹⁷¹ Idem, p. 3.

¹⁷² Idem, p. 2.

¹⁷³ Idem, p. 21.

eeuwig duren: vreugde niet, lente niet, jeugd, de dageraad en de bloesemklop niet: 'ied're staat / bergt de kiem van een and're'.¹⁷⁴ Altijd stroomt het leven uit de dood, 'altijd die zee / ontzweven weer nieuwe dampen'.¹⁷⁵ Ze vervolgt:

Omdat zijn worden is, en worde' altijd
iets afstooten, iets toevoegen, nieuwheid
vorme' uit het oude; tweestrijd van de krachten
die zijn verbruikt, en die waar 't warme zachte
leven zich in ontrolt als in jong blad.¹⁷⁶

Net als in *De nieuwe geboort*, dat twee tijdsbelevingen naast elkaar verkent aan de hand van de lichtmetafoor en verschillende natuurmetaforen, probeert Roland Holst ook in *De vrouw in het woud* het steeds maar weer wordende en vernieuwende, cyclische en dus vooruitgangloze, te rijmen met een vooruitgangsidee. Waar de lineaire weg naar socialistische bevrijding in *De nieuwe geboort* de overhand krijgt, stokt die in deze bundel: een statisch einddoel is onwenselijk. Het 'warme zachte / leven' ontrolt zich in wording, openheid, beweging.

Ondanks dit inzicht bevindt de vrouw bevindt zich op dat moment in een negatieve fase van onwetendheid over hoe het nu verder moet. Die fase wordt verbeeld aan de hand van de metafoor van het bos, 'een duister woud' van 'twijfel, tweestrijd en benauwenis'.¹⁷⁷ Ze loopt door het woud, takken breken onder haar voeten, en ze beklaagt zich uitgebreid over haar verloren zachtheid: ze heeft niets anders 'dan soms het ruischen, als een vleugel doet, / van zachte hoop die langs mijn wangen strijkt', want haar hart 'hongert naar zachtheden'.¹⁷⁸ Ze roept, in de hoop dat iemand haar hoort, maar ze is volledig geïsoleerd in het woud. Ze komt langs verschillende plekken van nostalgie, zoals het 'land van treuren, en terugverlangen / naar wat geweest is'.¹⁷⁹ Er zijn ook lichte plekjes in het donkere woud. Er is een 'beek der mensch'lijke mildheid' waar nog ruimte is voor zachtheid:

daar mogen de moeden rusten
van menig doorwaakte nacht,
en spinnen de halfbewuste
gedachte-draden heel zacht

naar de zachte willen die zweven

¹⁷⁴ Idem, p. 22.

¹⁷⁵ Ibidem.

¹⁷⁶ Ibidem.

¹⁷⁷ Idem, p. 26.

¹⁷⁸ Idem, p. 29.

¹⁷⁹ Idem, p. 71.

over hun hoofden heen.¹⁸⁰

De vrouw treurt over ‘zachtheden die vergingen’ toen ze werd meegeslept in de oproep tot strijd.¹⁸¹ Maar ze keert telkens terug bij de constante wording van de tijd terwijl ze luistert naar het ‘eeuwig-wisselend eeuwig-eend’re lied / van den boom’ – het woud dient als achtergrondtoneel bij het hervinden van de zachtheid die ze verloor in de strijd. Bovenal stemt het gegeven van cyclische wording de vrouw hoopvol: elke negatieve periode gaat weer voorbij, ‘er is geen ding, geen toestand die beklijft’.¹⁸² Haar hart buigt altijd ‘naar de krachten die heelen’, en raakt ‘de wachtende keelen / der dingen’ ‘zachtjes aan: muziek // begint, samenklinken; zachte akkoorden / glijden weer aan, en nieuwe levens-woorden / ruischen’.¹⁸³ Zachtheid is meerstemmig, pluriform, legt verbindingen tussen nieuwe dingen.

Dat zachte samenklinken koppelt ze naast de natuur (het woud) ook expliciet aan het vrouw-zijn. Ze verwijst daarvoor naar *De nieuwe geboort*: ‘Ik die eens zong, ’t is geen geluk te zijn / op de kentering der tijden geboren, / doe smartgerijpt nu blijder tonen hooren: / ja er ligt ook geluk in deze pijn’.¹⁸⁴ Dat geluk zit in de schoonheid van nieuw leven, van ‘de toekomstdrang die ons [vrouwen] bevleugelt’.¹⁸⁵ Want, zo spreekt ze haar ‘zachte zusters’ aan: het leven dwingt vrouwen ‘op dit harde en zware’ pad, maar er is geen macht ter wereld meer ‘die ’t vrouwe-gemoed / nu van voller mensch’lijkheid te vergaren / afhouden kan’.¹⁸⁶ Voordat die volle menselijkheid bereikt is, zullen ze nog moeten lijden om ‘de vrouwen van morgen’ te worden, ‘maar lijdend baren wij de nieuwe tijden’.¹⁸⁷

Moederschap (het baren) en zusterschap (‘zachte zusters’) worden hier gekoppeld aan zachtheid, het voortbrengen van een warm zacht leven via een vrouwelijke gemeenschap. De vrouw maant haar broeders bovendien tot het neerleggen van de wapens ten faveure van vrede – ze had haar ‘zaak op broederschap gesteld’, maar is daarin teleurgesteld geraakt, en het ‘broederlijk leven’ kent ‘geen plaats’ meer voor haar.¹⁸⁸ Haar hart is ‘gekeerd naar het dal der vrêe’; ze is ‘wars geworden van den strijd, het jagen, / het felle, onmeedogenlooze woord, / en al ’t harde dat te doen als te dragen / tot de rusting van den strijder behoort’.¹⁸⁹ Waar de harde

¹⁸⁰ Idem, p. 53.

¹⁸¹ Idem, p. 55.

¹⁸² Idem, p. 30, 40.

¹⁸³ Idem, p. 58.

¹⁸⁴ Idem, p. 105.

¹⁸⁵ Ibidem.

¹⁸⁶ Idem, p. 106.

¹⁸⁷ Ibidem.

¹⁸⁸ Idem, p. 46.

¹⁸⁹ Idem, p. 127.

strijd in *De nieuwe geboort* nog als noodzakelijke gebeurtenis werd gezien om het zachte leven te bereiken, wordt die hier juist afgewezen. De vrouw kiest voor zachtheid als uitgangspunt in plaats van hardheid, voor vrede in plaats van strijd als oplossing.

Hier staat zachtheid juist voor passiviteit en zwakte. Verderop in de bundel stelt ‘een zuster’ zelfs dat ze ‘het meedoen door zwakheid verbeurd heeft’; ze vertelt: ‘zoo lig ik dan en wacht en ben tevrede / te wachten, tot het blij wonder gebeurt, / tot de stralende held mij komt te wekken’ en onverschrokken de strijd zal afmaken.¹⁹⁰ De vrouwen richten zich ondertussen op het baren van de nieuwe zachte gemeenschap. De vrouw noemt het deelnemen aan de strijd een ‘leugen die ons voorwaarts joeg’, maar nu blijkt: ‘wij zijn niet huis waar scherpe wapens dreunen; / in ’t stil-omslotene, daar zijn wij thuis’.¹⁹¹ Dit lijkt voor nu de oplossing waarbij vrouwen hun zachtheid niet (tijdelijk) hoeven te verliezen voor het hogere doel van de socialistische strijd: door zich volledig afzijdig te houden van die strijd.

Enerzijds is dit een opvallend conservatief standpunt: vrouwen moeten zich niet in het maatschappelijke leven begeven, en dat terwijl eerder in de bundel vrouwen nog worden aangemoedigd hun ‘voller mensch’lijkheid’ te vergaren. Anderzijds is het voor Roland Holst niet een heel verrassend eindpunt, omdat zij zich op dat moment ook afzijdig houdt uit het politieke leven. Daarbij is het wel opmerkelijk dat ze deze keuze aan het vrouw-zijn koppelt, iets waar ze in haar persoonlijke leven juist afstand van probeerde te nemen – biografische en literaire aspecten zijn dan ook niet één op één gelijk te trekken.

Zachtheid blijft zich desondanks naar nieuwe domeinen bewegen, want ze ligt ook ten grondslag aan een nieuw soort meerstemmigheid en verbondenheid. De cyclische tijdsbeleving wordt hier bovendien gekoppeld aan vrouwelijkheid en zachtheid, de lineaire aan mannelijkheid en hardheid. *De vrouw in het woud* vormt de antithese van *De nieuwe geboort*: waar de lineaire, mannelijke, marxistisch georiënteerde tijdsbeleving in de tweede bundel de overhand had, wint de cyclische, vrouwelijke tijdsbeleving in deze bundel. Hoe ontwikkelt dit zich in *Het feest der gedachtenis* (1915), waarin de utopie van de zachte, vredige, vrouwelijke gemeenschap verder wordt uitgewerkt?

***Het feest der gedachtenis* (1915)**

Volgens Etty is *Het feest der gedachtenis* Roland Holsts meest feministische werk, in de zin dat het voor het eerst vrouwen als inspiratiebron op een voetstuk plaatst.¹⁹² De bundel werd

¹⁹⁰ Idem, p. 132.

¹⁹¹ Idem, p. 103.

¹⁹² Etty, *Liefde is heel het leven niet*, p. 291.

gepubliceerd in 1915, maar Roland Holst schreef de tekst al in 1912, kort na *De vrouw in het woud*, en nog voor haar meest feministische brochure *De maatschappelijke ontwikkeling en de bevrijding der vrouw* (1914).¹⁹³ *Het feest der gedachtenis* schetst een socialistische utopie waarin de strijd is gestreden en ‘vrouwen de lucht der vrijheid [ademen]’.¹⁹⁴ De vrouwen leven in een idyllisch landschap, kennen vele vrijheden en feestdagen, waarvan het Feest der Gedachtenis in deze bundel wordt uitgelicht. Het is een feest dat een ‘eenheidsbewustzijn’ oproept, dat ‘den enk’ling bindt / aan menschheid en natuur’.¹⁹⁵ In deze wereld leven mannen en vrouwen als gelijken samen, maar de vrouwen hebben het Feest der Gedachtenis als speciale dag voor zichzelf.

Dit feest is namelijk ingevoerd om ‘te eeren vrouwen van lang geleeën’, die niet vrij en vol geluk waren als zij, maar ‘zwaar belast met druk en ellendigheden en verdrukking’.¹⁹⁶ Een keer per jaar verzamelen alle vrouwen zich en gaan op leeftijd bij elkaar zitten in een ‘zacht-glooiend amphitheater’; elke leeftijdsgroep is als een blaadje van ‘een groote klare menschenbloem’ – ze zitten daar in volmaakte harmonie.¹⁹⁷ In deze samenleving worden de zieken en ouderen goed verzorgd. Zij zijn ‘zacht geveleid in gemeenschaps milde moederlijkheid’.¹⁹⁸ Want ‘moeder is zij, die zorgt voor al haar kind’reu / waar de krachten des levens in vermind’reu’: een socialistische gemeenschap is een ‘moederlijke’, zachte gemeenschap die zorg draagt voor iedereen.¹⁹⁹ Waar het zachte moederschap en de zachte gemeenschap in *De nieuwe geboort* nog onderscheiden werden als verschillende vormen van zachtheid, vloeien die hier meer in elkaar over: moederschap is een vorm van gemeenschap en andersom, ze beïnvloeden elkaar.

Op de feestdag spreekt de ‘Stem-van-’t-verleden’ de vrouwen toe. Ze vraagt hen hun harten ‘aandachtig, zacht en rein’ te maken, zich zacht op te stellen voor de pijn uit het verleden. Ook hier is sprake van een non-lineaire temporaliteit, maar minder cyclisch dan in de vorige twee bundels. Hier gaat het erom dat de pijn van het verleden, waarin mensen stierven zonder dat ze wisten dat de revolutie toch nog zou komen, niet losgelaten kan worden – ‘omdat menschheid één wezen is / en Toekomst Verleden niet kan verlossen’.²⁰⁰ Het verleden kan niet afgesloten worden, maar werkt door in de toekomst, het heden van de

¹⁹³ Ibidem.

¹⁹⁴ Henriette Roland Holst-van der Schalk, *Het feest der gedachtenis*, W.L. & J. Brusse, 1915, p. 3.

¹⁹⁵ Idem, p. 12.

¹⁹⁶ Idem, p. 11.

¹⁹⁷ Idem, p. 5.

¹⁹⁸ Idem, p. 10.

¹⁹⁹ Ibidem.

²⁰⁰ Idem, p. 17.

vrouwen; in wezen zijn de tijden in elkaar vervlochten. Hier vloeien de mannelijke, lineaire tijdsbeleving – een die een duidelijke weg voorstelt van verleden naar heden naar toekomst – en de vrouwelijke, cyclische beweging samen.

De ‘Stem-van-’t-verleden’ vertelt de vrouwen over de drie paden die vrouwen uit het verleden konden bewandelen. Het eerste pad is dat van de burgervrouw, die vele dromen en verlangens had die niet in vervulling konden gaan en daardoor een eentonig leven leidde. Ze ‘vindt nooit den vollen toon van zelfvertrouwen’ en ondanks dat ze ‘zacht en zorgzaam’ was, ‘leefde [ze] om den man te dienen’.²⁰¹ Het tweede, duisterdere pad is dat van de prostituee, die is gestrand op de ‘klippen van de klater-vreugd’.²⁰² In deze passages gebeurt iets opvallend met het gebruik van zachtheid: waar tot nu toe enkel vrouwen met zachtheid werden geassocieerd, gebeurt dat nu met de eerste man met wie dit meisje uit het voorbeeld naar bed gaat. Deze man heeft ‘zacht-blanke handen’, draagt ‘mooie zachte kleren’, zegt ‘heerlijk zachte dingen’, hij draagt ‘het vreemd-zachte aroom / van zijn sterke mannelijkheid’.²⁰³ Het meisje heeft juist een ‘harde’ blik in haar ogen, staat ‘met het gewende lok-gebaar in avond-licht, schamper en hard van gezicht’.²⁰⁴ Een vrouw die haar lichaam verkoopt verliest haar zachtheid, en daarmee haar vrouwelijkheid, net zoals een vrouw die geen moeder wordt in *De nieuwe geboort*. Het derde pad is dat van de arbeidster, die ‘met den slependen gang der altijd-moeden’ ‘naar de morsige fabriek [strompelt]’.²⁰⁵ Zij kon nergens meer over nadenken, want ‘het eeuwige zwoegen had haar verdoofd’.²⁰⁶ Van deze paden is in de toekomst geen sprake meer; de ‘gemeenschap [heeft] de tweespalt opgeheven’ tussen kiezen om te werken of voor de kinderen te zorgen.²⁰⁷ Vrouwen konden gerust gaan werken, puur voor het ‘geluk dat d’arbeid kan geven’, want ‘gezellinnen’ zouden hun kinderen ‘zacht verzorgen’.²⁰⁸

Elke keer dat de ‘Stem-van-’t-verleden’ over een pad heeft verteld, staat iemand uit de groep op om een reactie te geven waarin ze zich bewust toont van het leed van hun voormoeders. Het gaat om het begrijpen van hun ‘lange gelatenheid’, ‘de nevels grijpen / die hebben hun fierheid omnacht, / dat in ons hart moge rijpen / meegevoel, streelend zacht’.²⁰⁹ Zachtheid is naast zorgzaamheid dus ook mee-voelen, mee-lijden, een vorm van solidariteit.

²⁰¹ Idem, p. 36, 39.

²⁰² Idem, p. 64.

²⁰³ Idem, p. 64, 66, 67.

²⁰⁴ Idem, p. 28, 69.

²⁰⁵ Idem, p. 87.

²⁰⁶ Idem, p. 90.

²⁰⁷ Idem, p. 94.

²⁰⁸ Ibidem.

²⁰⁹ Idem, p. 30.

Na deze eerste helft van het Feest der Gedachtenis volgt het tweede gedeelte, waarin drie belangrijke vrouwen uit de geschiedenis worden uitgelicht. Waar Roland Holst in *De vrouw in het woud* nog drie mannen – George Washington, Giuseppe Garibaldi en Tadeusz Kosciuszko – aanhaalt als inspiratiebronnen, hebben die in *Het feest der gedachtenis* plaats gemaakt voor Mary Wollstonecraft, Louise Michel en Katharine Breschkofsky, respectievelijk een van de eerste vrouwen die in Engeland voor gelijke behandeling tussen mannen en vrouwen streed, een beroemde Communard, en een Russische revolutionaire.

Wollstonecraft – ‘de moedige en zachte’ – vertelt hoe ze ‘in de vroege schemering’ leefde ‘van den nieuw’ dag die voor de vrouw aanving’, hoe moeilijk dat was en hoe ze ‘honger naar zachtheden’ leed.²¹⁰ Ze haalt hoop uit de Franse revolutie, waarin men ‘van een bevrijde aarde’ zong waarop geen dienstbaarheid zou zijn, ‘maar het zacht gezang / der broederlijkheid’ zou ruisen.²¹¹ Daaruit leidt ze ‘zacht-tastend, aarzelend’ af: ‘De mensch is vrij geboren, hem te knechten / onrecht: de stemmen maakten ’t openbaar. / De vrouw is mensch gebore’, en is dat waar, / dan moet ze vrij zijn als de man op aarde’.²¹² Nadat de ‘Stem-van-’t-verleden’ klaar is met vertellen, stapt een van de vrouwen uit de groep naar voren en verhaalt hoe ze Wollstonecrafts voorstel uitvoerden, hoe ze ‘de starre zede en het harde recht / braken’, en met hun krachten maakten ze ‘een nieuwe wet, een ruime, zachte, die ons zou zijn niet heer, maar dienen, knecht’.²¹³ Zachtheid werkt hier dehiërarchiserend; het trekt ongelijkheden gelijk.

Net als bij Wollstonecraft wordt bij Michel zachtheid aan moed gekoppeld – Michel is een ‘dapp’re zachte’.²¹⁴ Ook zij had begrepen ‘hoe alle onterfden samen winnen konden / vrijheid en zacht geluk’.²¹⁵ Voor de verteller heeft Michel een manier gevonden om zich in de harde strijd te mengen zonder haar zachtheid te verliezen: ‘daar tusschen kogelsuize’ en rook en bloed, / beweegt vrouwen-gestalte rustig-zacht’.²¹⁶ Michel is overal: ze is de aanvoerder van de aanvallende Communards, ze stelpt het bloed dat uit wonden stroomt, draagt gewonden weg met andere mannelijke dragers waarbij ze ‘zacht, mannen, zacht’ roept, verzorgt hen in het ziekenhuis, praat hen moed in.²¹⁷ Ze is een geweldige verzorgster en strijdkracht ineen: ‘geen moeder sprak ooit tot ziek kind zoo zacht, / geen bruid streefde de

²¹⁰ Idem, p. 117.

²¹¹ Idem, p. 120.

²¹² Idem, p. 124.

²¹³ Idem, p. 149.

²¹⁴ Idem, p. 164.

²¹⁵ Idem, p. 163.

²¹⁶ Idem, p. 166.

²¹⁷ Ibidem.

hand die kracht'loos hing / zoo zachtjes van haar lief die sterven ging, / als zij de makkers in hun lijdens-nacht // vertroost'.²¹⁸ De vrouwen uit de toekomst danken haar,

moedige milde vrouw,

dat ge strijdende zoo mild zijt gebleven
van hart, uit-stroomend uw zacht vrouwen-leven
naar allen, een belofte van den groei
die 't vrouwen-hart ging brengen rijken bloei.²¹⁹

Hier worden vrouwelijkheid en zachtheid (ook mildheid) heel expliciet aan strijd gekoppeld: de combinatie is nu dus wel mogelijk, in tegenstelling tot het oordeel waar *De vrouw in het woud* op vastliep. Een zachte strijd is typisch vrouwelijk, maar niet zwak, want ze zorgt voor groei en bloei, vernieuwing en verandering. Net als bij de relatie tussen moederschap en gemeenschap kunnen de losse aan zachtheid gekoppelde associaties van zwakte en groei in deze bundel met elkaar in contact komen en samenvloeien.

Het is ook de vrouwelijke zachtheid die ervoor zorgt dat de socialisten de revolutie winnen in 'de laatste strijd'. Eerst gaan de vrouwen tussen de rails liggen van de treinen waarmee de soldaten in dienst van de heersers zich vervoeren. De meeste soldaten keren daarom om, al zijn er een paar 'verharde beesten' die de vrouwen overrijden.²²⁰ De soldaten slaan dan nog niet aan het muiten, want ze zijn 'in strenge tucht verhard'.²²¹ In de lente, 'de hoopvolste tijd met de zachtste luchten', gaan de vrouwen marcheren.²²² Dat is het omslagmoment, want de soldaten zijn zonen die hun eigen moeders moeten doden. Eén soldaat herkent zijn moeder in de groep vrouwen, roept, 'moeder, zachte moeder'; een andere jongen schiet daarop de officier dood.²²³ De soldaten nemen hun wapens af, en ze zijn vrij. Daar eindigt de vertelling van de 'Stem-van-'t-verleden' ook. Er glijdt een rust over de groep vrouwen en het werk van de mannen is ook klaar; 'zacht vouwde d'avond dicht zijn blauwe vlerken / over al 't levende. Zachte ontspanning / als een vrucht aan bleek-gouden luchten hing'.²²⁴

²¹⁸ Idem, p. 167.

²¹⁹ Idem, p. 179.

²²⁰ Idem, p. 228.

²²¹ Idem, p. 231.

²²² Ibidem.

²²³ Idem, p. 234.

²²⁴ Idem, p. 241.

Conclusie in wording

Is Roland Holsts gebruik van zachtheid nu als (eco)feministische handeling te interpreteren? Ik ben geneigd daarop bevestigend te antwoorden. Het is te lezen als een vorm van feminisme die zich bevindt buiten de historische kaders van het socialisme en burgerlijk feminisme waarin Roland Holst altijd is geplaatst en die met een ecofeministische analysewijze naar de oppervlakte kan worden gehaald. Ja, soms is de manier waarop Roland Holst zachtheid aan vrouwelijkheid en natuur koppelt conservatief en antifeministisch te noemen: de conclusie van *De vrouw in het woud*, dat de vrouw zich in zachte vrede tot het private, ‘stil-omslotene’ moet beperken zou juist door de burgerlijke feministen – en allen die na hen kwamen – bekritiseerd worden. Maar de kracht van het zachte zit vooral in het feit dat de term – als metafoor, als abstractie, als eigenschap – niet is vast te pinnen, maar constant in beweging blijft.

Zachtheid is meegevoel, verbinding, vernieuwing; dynamisch, telkens in wording, open, en daarmee steeds nieuwe verbanden leggend. Zachtheid is als de zee en de wind en het woud – al krijgt de natuur geen hoofdrol toebedeeld, de manier waarop Roland Holst beweegt tussen verschillende vormen van zachtheid en ze aan elkaar verbindt is eraan ontleend. Zachtheid is zorg en gemeenschap en solidariteit, de belofte van het goede leven. Zachtheid ontstaat soms in tegenstelling tot hardheid, maar hardt nergens uit, blijft een vloeibaar begrip. ‘Zachtheid is: onbewust altijd samenstemmen’, vat Roland Holst het al met al kernachtig samen in haar debuutbundel, pluriform en meerstemmig.²²⁵

In deze opzichten is zachtheid verwant aan de zorgethiek waarop ecofeministen zich baseren, die uitgaat van een zelf dat de onderlinge verbondenheid met al het leven centraal stelt. Het is een aan vrouwelijkheid gekoppelde – maar niet vastgepinde! – manier van naar de wereld kijken en deze vormgeven in een taal die niet hiërarchiseert, maar egaliseert. Dat komt vrouwen, de natuur, en alle andere gemarginaliseerden ten goede. Bij deze vormen van zachtheid is geen sprake van dualisme, maar van dialectiek; het is bij Roland Holst niet óf-óf, maar én-én.

Tegelijkertijd ontsnapt mijn analyse niet aan het toewerken naar een zekere ‘voortgang’, een ontwikkeling in de zin van een synthetiserende beweging in de periode 1900-1915. Ik contrasteer de bundels in de tijdsbelevingen die ze centraal stellen: in *De nieuwe geboort* heeft de mannelijke, lineaire tijdsbeleving de overhand, in *De vrouw in het*

²²⁵ Henriette Roland Holst-van der Schalk, *Sonnetten en verzen in terzinen geschreven*, W.L. & J. Brusse, 1896, p. 50.

woud de vrouwelijke, cyclische tijdsbeleving, en *Het feest der gedachtenis* valt daarvan als een soort synthese te lezen: het is een zachte, vrouwelijke samenleving waarin men in harmonie met de natuur en de seizoenen leeft, en waarin toekomst en verleden in het heden samenvloeien, maar mét een duidelijk permanent eindpunt in de toekomst, wat dan weer de mannelijke lineaire logica zou volgen. Roland Holst is dus een dichter van de eeuwige wording, maar ze visualiseert ook een eindpunt. De vraag rest of het samenvloeien in haar poëzie gevolgd wordt door een ebben, en of die wisselwerking misschien wel culmineert in haar laatste epos: *Wordingen* (1948).

Analyse: Prins' permanente wording

Het voorwerk

Over Prins zijn in Nederland, naast de biografie van Lidy Nicolassen uit 2009, nagenoeg geen uitgebreide studies verschenen.²²⁶ Wie iets over haar werk als dichter en redacteur wil weten, moet naar het buitenland kijken. Daar heeft vooral *Front* (1930-1931), het internationale drietalige literaire avant-gardetijdschrift dat Prins op haar achttiende oprichtte, de aandacht getrokken. De Zweedse onderzoeker Lars Kleberg beschreef in 2008 de korte geschiedenis van *Front*, dat volgens hem misschien wel het laatste internationale tijdschrift was van een periode waarin Duitse, Amerikaanse, Franse, Sovjet-Russische en Latijns-Amerikaanse schrijvers nog samen konden worden uitgegeven, puur op basis van de smaak van de redacteur.²²⁷

De Duitse onderzoeker Marianne Kröger had al in de jaren negentig zijdelings over Prins geschreven toen ze de rol van *Front* voor Carl Einstein bestudeerde.²²⁸ Ze publiceerde studies over Prins' tijd in kamp Ravensbrück en de manier waarop ze haar kampervaringen in haar roman en poëzie had verwerkt, en over het theaterstuk *Mittsommernachtstraum* dat ze in het kamp schreef en liet opvoeren.²²⁹ Ook verdedigde Kröger Prins in de 'Withuis-affaire', waarbij de Nederlandse socioloog Jolande Withuis in haar proefschrift stelde dat Prins en vele andere kampoverlevenden hun herinneringen (onbewust) hadden veranderd als een overlevingsmechanisme en daarmee aan geschiedvervalsing deden.²³⁰ Prins' werk over de Tweede Wereldoorlog is de enige periode die ook in Nederland in enige mate beschreven is. Zo bespreekt anglist Ton Hoenselaars in zijn oratie *Overleven met Shakespeare* hoe Prins'

²²⁶ Lidy Nicolassen, *De eeuw van Sonja Prins*, Bert Bakker, 2009.

²²⁷ Lars Kleberg, 'About Front: The Short History of an International Avant-Garde Journal (1930-1931)', *Sankirtos: Studies in Russian and Eastern European Literature, Society and Culture in Honor of Tomas Venclova*, red. Robert Bird, Lazar Fleishman en Fedor Poljakov, Frankfurt am Main: Lang, 2008, p. 218-236, hier: p. 218. *Front* en Prins worden ook, zij het niet heel uitgebreid, benoemd in relatie tot Ezra Pound, in: E.P. Walkiewicz en Hugh Witemeyer, 'Ezra Pound's contributions to New Mexican periodicals and his relationship with Senator Bronson Cutting', *Paideuma* 9.3 (1980): 441-459.

²²⁸ Marianne Kröger, 'Carl Einstein und die Zeitschrift "Front" (1930/31)', red. Klaus H. Kiefer, *Carl-Einstein-Kolloquium 1994. (Reihe Bayreuther Beiträge zur Literaturwissenschaft, Bd. 16)*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 1996, p. 125-134.

²²⁹ Marianne Kröger, 'Ravensbrück als Ort der Erfahrung - Leben und Werk der niederländischen Dichterin Sonja Prins', *Dachauer Hefte*, Heft 10 (1994): 50-68; Marianne Kröger, 'Ein veränderte "Sommernachtstraum". Sonja Prins' Theaterstück "Mittsommernachtstraum" im Aussenkommando Comthurey des Frauen-Konzentrationslagers Ravensbrück'. [een kopie van dit artikel bevindt zich in Prins' archief in het Literatuurmuseum; het is onduidelijk of de tekst ooit is gepubliceerd]

²³⁰ Marianne Kröger, 'Der Umgang mit Zeitzugeberberichten von Überlebenden. Erfahrungen und Methodenkritik an drei Beispielen', *Dachauer Hefte* 13 (1997): 200-212.

Mittsommernachtstraum als subversief toneelstuk tot stand kwam, en analyseert Liesbeth Vonhögen hoe Prins de ‘kille houding van sommige Nederlanders ten opzichte van terugkerende overlevenden’ in haar poëzie verwerkt heeft.²³¹

Dat de academische studies over Prins’ leven en werk verder vooral in het buitenland gezocht moeten worden, is illustratief voor haar status in Nederland: mede door haar internationale oriëntatie is ze hier een oningebdede naam gebleven. Over Prins’ latere werk, dat in deze scriptie centraal staat, zijn een aantal signalementen en korte besprekingen bij het verschijnen ervan gepubliceerd. Daarna is het lang stil gebleven rondom haar naam, los van zo nu en dan een oproep om het werk van deze onterecht in de vergetelheid geraakte dichteres ‘voor de zoveelste keer te gaan herontdekken’.²³² Gelukkig wordt daar steeds meer gehoor aan gegeven en vindt er sinds 2020 in Nederland een heuse Prins-rennaissance plaats. Zo schreef Johan Sonnenschein een wervende overzichtsbespreking van Prins’ verzameld werk, en onderzocht hij samen met Frank Keizer op welke manieren Prins in haar oeuvre en daarbuiten poëzie en activisme combineerde.²³³ Aafke Romeijn schreef een essay over de rol van moederschap in het werk van Prins, waarin ze stelt dat de open, gelaagde en vrouwelijke manier waarop ze het onderwerp behandelt het mannenbolwerk van de literatuur ondermijnt.²³⁴ Keizer en Sonnenschein brengen Prins’ werk van vanaf de jaren zeventig bovendien in verband met het ecofeminisme. Ik bouw voort op hun aanzetten, die feminisme en ecologie, vrouwelijkheid en natuur, aan elkaar verbinden. Met deze meer oeuvre-typerende artikelen als achtergrond, zoom ik in mijn analyse in op Prins’ late bundels *Brieven aan mijn zuster* en *Rondom de Boshut*, waarin het ecofeminisme het prominentst vorm krijgt.

Brieven aan mijn zuster (1979)

In 1979 was Prins haar eigen uitgeverij SoMA begonnen na een lange reeks afwijzingen van reguliere en feministische uitgeverijen, die haar dichtwerk niet wilden publiceren omdat het voor de één te activistisch, voor de ander te literair was – nog een reden die haar inbedding in de literatuurgeschiedenis bemoeilijkte.²³⁵ Om de relatie tussen poëzie en activisme vorm te

²³¹ Ton Hoenselaars, *Overleven met Shakespeare*, oratie bij aanvaarding van hoogleraarschap in de Vroegmoderne Engelse Letterkunde, Universiteit Utrecht, 2012, p. 15, 25; Liesbeth Vonhögen, *Nu alles voorbij is, begint wat voorbij is opnieuw. De doorwerking van de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse poëzie*, Literatoren, 2017, p. 112. Citaat uit: Marie Jadot, ‘Vraag een dichter over de oorlog’, *Internationale Neerlandistiek* 58.1 (2020): 68-72, hier p. 70.

²³² Ham, ‘Een gedicht belicht’, geen paginanummer.

²³³ Sonnenschein, geen paginanummer; Keizer en Sonnenschein, geen paginanummer.

²³⁴ Aafke Romeijn, ‘Onrust als politieke actor: over Sonja Prins’, *De Nederlandse Boekengids* 6.1 (2021): 18-19.

²³⁵ Davelaar, ‘Uitgeverij SoMA’, p. 51.

geven zoals zij dat wilde, moest ze het heft in eigen handen nemen. Een van de eerste publicaties van SoMA was *Brieven aan mijn zuster 1: motieven, etiek*; in hetzelfde jaar volgden nog drie deeltjes met de ondertitels *Theorie en praktijk*, *Ons lichaam* en *De mannelijke god*. Ze zijn als één bundel (met de delen als losse afdelingen) opgenomen in haar verzameld werk.²³⁶ Het zijn seriële gedichten, verkenningen die ‘open-ended, fragmentarisch, aleatoir’ zijn, die ‘geen totaalbeeld, wel een oneindige horizon’ schetsen, bijeengehouden door een gedeeld geïmpliceerd publiek: haar zusters in de emancipatiestrijd.²³⁷

Dat feministische uitgeverijen als Sara weigerden *Brieven aan mijn zuster* uit te geven, kan naast het argument over de verhouding tussen het literaire en het activistische ook liggen aan het feit dat Prins’ gedichten zich nergens volledig achter de feministische beweging scharen. Integendeel, ze bekritiseert het separatisme van de vrouwenbeweging meermaals. In een gedicht waarin eerst echo’s van Roland Holsts gedachtegoed klinken – ze stelt dat je het communisme kunt ‘omschrijven als / verbonden met de arbeidersklasse / dus ook de vrouwen’ – schrijft ze:

heel langzaam beginnen
radicale feministen
ieder apart te beseffen
dat collectief werken
alleen met de meerderheid kan

dus geen paarse september
die hebben zich afgebakend
uit een wereld van discriminatie
zonder stoottroep
zonder vesting

terwijl acties het enige wapen
(zo collectief mogelijk)
zijn voor de vrouwen
die wel een meerderheid vormen
maar zich teveel beperken²³⁸

Paarse September was een radicaal-feministische actiegroep die specifiek de positie van lesbische vrouwen wilde aankaarten, waarvan onder andere feministische

²³⁶ Sonja Prins, ‘Brieven aan mijn zuster’, *Weegschaal de aarde. Verzameld werk 4. Gedichten 1977-1979*, Papieren Tijger, 2014, p. 105-174. Er zijn drie gedichten uit de oorspronkelijke deeltjes niet opgenomen in het verzameld werk: ‘niet verstoppen’, ‘bombardementspiloot’ en ‘zin van het leven’. Verder is de volgorde hetzelfde gebleven.

²³⁷ Sonnenschein, geen paginanummer.

²³⁸ Prins, *Verzameld werk 4*, p. 119.

literatuurwetenschapper Maaïke Meijer lid was. Prins moet niks van deze afzonderlijke groeperingen hebben: collectieve actie is het enige dat voor emancipatie zal zorgen. Ook vrouwengroepen pakken het volgens haar verkeerd aan: ze zijn ‘zogenaamd zelfstandig’, maar denken niet serieus genoeg over bredere onderwerpen na ‘in een tijd die bedreigend is / met wolken kerncentrales / bommen en mismaakte / kinderen’.²³⁹ De vrouwenbeweging moet ‘een grondig motief’ hebben. ‘Een vrouwenbeweging die bestaat / uit her en der verspreide / smachtende en heimelijk / of radicaal verbitterde / figuren / heeft niet veel om het zo geprezen / lijf / en wordt een monument’.²⁴⁰ Voor Prins is niets erger dan monumentalisering, want dat betekent stasis, het doodvonnis voor elke beweging; Prins’ grondmotief (grondige motief) is dat van groei en verandering in samenstemming met de ander.

Dat Prins het separatisme van de radicale vrouwengroepen afwijst, wil echter niet zeggen dat ze ergens een middenpositie inneemt. Het ‘redelijke midden’ verafschuwt ze juist. Een zekere dosis redelijkheid is goed: vrouwen beschikken ‘over een systeem van redelijkheid’ dat angsten en ‘opwinding van allerlei soort’ voorkomt, en hen in staat stelt een band te scheppen met ‘menselijke soortgenoten’.²⁴¹ Maar het moet niet te ver gaan: ‘een en al / redelijkheid / is alleen maar de geslaagde / en bevoorrechte vrouw / die zich alle onderdrukking / van het lijf weet te houden’.²⁴² Wie redelijkheid als kompas hanteert, is niet solidair genoeg met de ander. Prins’ poëzie verkent manieren om buiten het keurslijf van de dogmatiek te blijven werken, zónder dat ze daarbij concessies doet die haar van het linkse naar het midden doen opschuiven.

Vrouwen komen volgens Prins alleen verder in gemeenschappelijkheid, samen denken: ‘echte fantasieën / heb je samen met anderen / niet alleen gelijktijdig / maar gelijkgezind en gemotiveerd’.²⁴³ Dat is ook de voornaamste les die ze uit het socialisme haalt – anderszins een ‘vaag woord’, want ‘zo vaak veranderd en verbogen’ tot het een stijve doctrine is geworden.²⁴⁴ Aan rigide dogma’s moeten vrouwen geen boodschap hebben, maar ze moeten wel de goede kanten van het oorspronkelijke gedachtegoed overnemen: ‘bijvoorbeeld: leer denken / en niet onbeheerst handelen / zoveel mogelijk / samen’.²⁴⁵ Deze regels worden opnieuw opgenomen in het volgende deeltje (3) als conclusie op een pleidooi voor een vrouwelijke manier van organiseren en denken:

²³⁹ Idem, p. 120.

²⁴⁰ Idem, p. 112.

²⁴¹ Idem, p. 130.

²⁴² Ibidem.

²⁴³ Idem, p. 118.

²⁴⁴ Idem, p. 134.

²⁴⁵ Ibidem.

het gaat er niet om dat vrouwen
beter zouden zijn dan mannen
(misschien met iets meer sociaal gevoel)
maar dat de hele superstructuur
gebouwd is
op typisch mannelijke trekken
en dat wij tot nu toe niets anders kennen
tenzij we van de grond af
opnieuw beginnen
in communes²⁴⁶

Het 'sociale gevoel' van vrouwen is een begrip dat continu terugkeert in Prins' poëzie. Het is het linkse, het zorgende, voedende, vrouwelijke – het zachte, zo je wil.²⁴⁷ Omdat het vrouwen zijn die de kinderen baren en daardoor de nieuwe generatie voortbrengen, kunnen ze ook 'de wereld in zijn geheel / begeleiden en steunen' 'naar een andere veel natuurlijker / ontplooiing'. Want 'als er ooit sprake is / van moederlijke zorg en instincten / (toch wel in hoofdzaak bij vrouwen)', dan moeten zij die zelf cultiveren om de samenleving herin te richten.²⁴⁸

Hier klinken de eerste sprankjes ecofeminisme. Dat begint bij een zorgethiek: vrouwen zijn volgens Prins eerder geneigd de kant te kiezen van het sociale, en daarmee linkse, zachte, de verbinding met de ander. Vrouwen bezitten het morele kompas; het geweten is 'door alle eeuwen / van de vrouw afgeleid / zij was het principe / en de oorsprong / van een leven in groter verband'.²⁴⁹ De vrouw dient als oorspronkelijke norm, en de man is daarvan een afgeleide voor Prins. Deze rolverdeling is in de loop van de geschiedenis omgekeerd: de vrouw werd 'omringd' door 'het bezit van de man' en 'in hokjes verpakt', waarna 'ook het denken' bepaald werd door een mannelijke blik.²⁵⁰ Er ontstond een wereldbeeld dat hiërarchiseerde, verdeling en dualismen zaaide: 'toen kreeg je uitdrukkingen als / het andere ras / de vijandige buur / de slaaf die onderdrukt moet worden'.²⁵¹ Het is dit mannelijke wereldbeeld dat mens, dier en aarde geweld aan doet en waartegen Prins ten strijde trekt in haar werk.

²⁴⁶ Idem, p. 155.

²⁴⁷ Vgl. Sonnenschein: 'Links is haar geloof, haar strohalm, haar axioma – haar koosnaam voor de zachte krachten die het zeker zullen winnen in 't eind', geen paginanummer.

²⁴⁸ Prins, *Verzameld werk 4*, p. 156.

²⁴⁹ Idem, p. 168

²⁵⁰ Ibidem.

²⁵¹ Ibidem.

Dat wil niet zeggen dat vrouwen automatisch vrij zijn gewaard van elke vorm van overheersing. Ze waarschuwt steeds dat ook vrouwen nog veel werk te verzetten hebben en bewustwording te bereiken. Zo schrijft Prins in een gedicht over fascisme: ‘denk nooit: / wij zijn er te goed voor’.²⁵² Vrouwen ‘hebben makkelijk praten / wij staan zelf niet / in die gevaarlijke zone / van macht en geweld’ maar worden ‘wel meegesleept / we zijn dikwijls wel goedpraters’.²⁵³ Daarmee houden ze deze gewelddadige, mannelijke samenleving ook in stand. Tegelijkertijd suggereert Prins wel dat vrouwelijkheid automatisch gelijk zou staan aan vrede op aarde, een argument dat in het vroege ecofeminisme wel vaker gehanteerd werd. De grens tussen het benaderen van dit soort ‘vrouwelijke’ eigenschappen als sociaal geconstrueerd of aangeboren is soms vaag in Prins’ poëzie – ik kom hier in mijn bespreking van *Rondom de Boshut* op terug. Volgens Prins is het ‘immers ondenkbaar’ ‘dat onder vrouwelijke leiding / een leger zou worden gevormd / bedoeld om andere volken / in stukken te hakken’.²⁵⁴

Prins ziet het daarom als ‘de taak van de vrouw om [de man] zijn macht / zijn indringende macht / te ontnemen / om hem te ontdoen van zijn recht / op geweld’.²⁵⁵ Als vrouwen zijn ze dat aan hun lichaam verplicht, omdat het meer dan het mannelijke lichaam geschikt is ‘om te voldoen aan het stellen van waarden / die de mens van vernietiging kunnen redden’.²⁵⁶ Dat koppelt Prins aan het moederschap: ‘mannen kunnen nu eenmaal niet zogen’, en ‘de kundigheid van het kind / om tastend / zijn moeder te vinden / maakt jouw lichaam tot iets bijzonders’.²⁵⁷ Dit werd volgens haar vroeger erkend, maar door de huidige generatie feministen wel eens verloochend, omdat zij voornamelijk het feit zagen ‘dat dit lichaam ons vasthield / dus bond’.²⁵⁸ Prins wil meer ruimte voor het vieren van deze vrouwelijkheid en lichamelijkeheid. Denken is voor Prins namelijk niet alleen gemeenschappelijk, maar ook lichamelijk en affectief: zoals ze schijnbaar onzichtbare machtsverhoudingen aan leert voelen (‘ik was er zelf bij / ik zag zijn functies en vertoon / en voelde aan zijn lijf / wat niet te voelen was’²⁵⁹), zo is ook een nieuwe, vrouwelijke manier van denken er een die gesitueerd is in tijd en ruimte, letterlijk belichaamd wordt, in plaats van een denkwijze die een mannelijke, transcendentale abstractie blijft.

²⁵² Idem, p. 128.

²⁵³ Ibidem.

²⁵⁴ Idem, p. 158.

²⁵⁵ Idem, p. 143.

²⁵⁶ Ibidem.

²⁵⁷ Idem, p. 142.

²⁵⁸ Idem, p. 143.

²⁵⁹ Idem, p. 140.

Die vrouwelijk gesitueerde belichaming verbindt Prins vervolgens aan de natuur: ‘het is niet zo gek om ons gevoel / voor rechtvaardigheid / tot de natuur uit te breiden / en er even bekommerd om te zijn / als om ons eigen lichaam’.²⁶⁰ Identificatie met ‘alle andere kleine wezens / in de wereld’ is een ‘nieuwe verworvenheid van hersens en geest / die wij vervrouwelijking kunnen noemen’.²⁶¹ Die vervrouwelijking bestaat uit een ‘een verfijning / van kennis en gevoel / mitsgaders zintuigen’, een diepere vorm van weten en ervaren.²⁶² Ook koppelt ze aan het einde van de bundel vrouwen expliciet aan ecologie:

nu is de terug-naar-de-natuurbeweging
het alternatief
voor mannelijke superioriteitswaan
en hallucinaties

niet voor niets werd de vrouw
met de aarde vereenzelvigd
voor eeuwig
wars van elite-gedachten²⁶³

Prins’ project draait om het terugwinnen van bepaalde met vrouwen en vrouwelijkheid geassocieerde eigenschappen die vervormd zijn door mannelijke kaders – het moederschap, de relatie met de natuur. *Brieven aan mijn zuster* vormt daarmee de aanzet voor *Rondom de Boshut*, waarin haar ecofeminisme nog nadrukkelijker tot uiting komt.

Rondom de Boshut (1973-1988)

In 1979 en 1981 bracht Prins bij SoMA twee deeltjes van *Rondom de Boshut* uit. Die bevatten korte, notitieachtige gedichten over alles wat Prins in de natuur rondom haar ‘Boshut’, zoals ze haar bungalow in Baarle-Nassau noemde, gadesloeg. In haar *Verzameld werk* blijkt dat de vorm van de bundels nog in wording was en ze eraan door is blijven schrijven na publicatie.²⁶⁴ Daar heeft ze de losse gedichten geordend in twee afdelingen: ‘Groei’ (1973-1979) en ‘Afronding’ (1980-1988), die beide op basis van de seizoenen in nieuwe deelsecties verdeeld zijn. De grote meerderheid (120 van de 143) van de gedichten zijn in de eerste afdeling terechtgekomen, de tweede afdeling bevat grotendeels (103/120) nieuwe

²⁶⁰ Idem, p. 148.

²⁶¹ Ibidem.

²⁶² Ibidem.

²⁶³ Idem, p. 164.

²⁶⁴ Sonja Prins, *Weegschaal de aarde. Verzameld werk 6. Rondom de Boshut en gedichten 1982-2005*, Papieren Tijger, 2019, p. 21-256.

gedichten.²⁶⁵ Zoals uitgelegd in het methodische hoofdstuk heb ik ervoor gekozen om deze uitgebreide versie te beschouwen als de definitieve versie en dus zowel de originele als de niet eerder gepubliceerde gedichten mee te nemen in mijn analyse.

Waar Prins in *Brieven aan mijn zuster* slechts kort de relatie tussen vrouwen en de natuur aanstipte, krijgt die in *Rondom de Boshut* een centrale rol. In het dierenrijk ziet ze dezelfde machtsverhoudingen als bij mensen. Mannetje-eenden zijn gewelddadig en roofzuchtig, vrouwtje-eenden zijn de hoeders van het ‘communal life’.²⁶⁶ Zo noteert ze over een woerd: ‘hij, de woerd / jaagt iedereen weg / want dit is zijn gebied / zijn spermagebied – / de vrouw als object’.²⁶⁷ De eend draagt de zorg voor de gemeenschap: ze merkt op dat een eendenmoeder ‘in even grote opwinding’ raakt ‘wanneer het jong van haar buurvrouw / in de knel zit / als wanneer het haar eigen kind was’.²⁶⁸ Prins vraagt zich af of dat komt ‘omdat ze meer sociaal gevoel heeft / of een minder goed / onderscheidingsvermogen?’²⁶⁹ Ondanks de territoriumdrift van de woerden zijn de eenden de ware hoeders van de groep. Woerden treden aan het begin nog op ‘als helden’, maar doen later de zorg voor de veiligheid van de jongen af ‘als vrouwenpraat’.²⁷⁰ De eend ‘kreeg haar stem voor reëel / gevaar / als verzorgster en profetes / (niet voor zichzelf maar de wereld)’; de stem van de woerd is alleen ‘geschikt voor het liefdesgebaar / het lieflijke woord’, ‘en zeker niet voor / algemeen gebruik’.²⁷¹ Die formulering is opvallend, omdat het de tweedeling die normaal de vrouwenstem met het huiselijke, persoonlijke associeert en het mannelijke met het wereldse, algemene, hier omdraait. Moederschap is hier niet particulier, maar ontstijgt dat juist, op eigen voorwaarden: het gaat niet over in een ‘mannelijke’ transcendente abstractie, maar blijft stevig ingebed in de gemeenschap.

Enerzijds antropomorfiseert Prins de eendenrelaties; zo ziet ze ‘racistische’ witte eenden die hun bruine soortgenoten aanvliegen.²⁷² Anderzijds tracht ze daadwerkelijk waar te nemen als onderdeel van een ecosysteem, waarin ze zelf een rol in relatie tot de andere dieren bekleedt: ze noemt zich achtereenvolgens ‘vijand’, ‘god’ en ‘beschermer / soortgenoot en moeder // (moeder dan wel gezien / als voedster in de eerste plaats / verzorgster van het welbehagen)’.²⁷³ Met die laatste rol neemt ze een centrale plaats in een gemeenschap in die ze

²⁶⁵ Keizer en Sonnenschein, geen paginanummer.

²⁶⁶ Prins, *Verzameld werk 6*, p. 131.

²⁶⁷ Idem, p. 28.

²⁶⁸ Idem, p. 29.

²⁶⁹ Ibidem.

²⁷⁰ Idem, p. 94.

²⁷¹ Idem, p. 94-95.

²⁷² Idem, p. 44.

²⁷³ Idem, p. 26, 32, 96, 163; Keizer en Sonnenschein, geen paginanummer.

steeds beter leert kennen. Aanvankelijk benadrukt ze daarbij vooral de verschillen tussen mens en dier – dieren kunnen zeker nadenken, maar mensen kunnen dat beter; dieren kunnen herinneringen hebben maar zijn ze sneller vergeten dan mensen.²⁷⁴ Gaandeweg erkent ze ook de natuur ook *als natuur*, als zelfstandige actor die meer is dan een spiegel voor de mens of een ingang voor een gedicht. De natuur ‘valt samen met een natuurlijke / behoefte aan onderzoek’, gaat isolatie tegen, staat altijd in verbinding met zijn omgeving.²⁷⁵ Prins ziet hier ‘niet mens tegenover, maar mens *als natuur*’.²⁷⁶ Zo beschrijft ze hoe dieren net als mensen communiceren, maar dan in andere talen: ‘het wegpikken van een soortgenoot / wanneer hij te dichtbij komt’ ‘is ook een vorm van sociaal contact’, een aanraking die je moet leren kennen – ‘(dat kan bij mensen / de taal zijn)’.²⁷⁷ Ze heeft zelfs oog voor het poëtische in niet-menselijke talen: ‘elk organisme / ingeboren is wezenlijk / aan dichten’, en wie Prins zelf niet horen of lezen wil ‘is talrijk // tussen dieren en planten / die anders spreken / mooier’.²⁷⁸

In de tweede afdeling van *Rondom de Boshut* breidt Prins dit meegevoel, de erkenning van het anders-zijn maar toch met elkaar verbonden door een gedeeld ecosysteem, zelfs uit naar de plantenwereld. Als ze niet goed gevoed worden, kunnen planten ‘net zo goed / schreeuwen / als mensen of dieren / al hoor je het niet // je kunt het voelen / als kleine / nukkig golven’.²⁷⁹ En ‘nadenken dat doet de plant ook / in zichzelf / het duurt soms jaren / voordat één gedachte / zich losmaakt / uit zijn vezels’.²⁸⁰ Prins benadrukt de verbondenheid tussen het kleinste deeltje en het geheel: elk blaadje ‘heeft zijn eigen leven / een heel klein stukje / van het universum’, waarbij de plant zich ook verhoudt tot de mens – of is het andersom?²⁸¹ ‘Blad en mensen / [...] wie wordt door wie / begrensd – / wie neemt / wie is de gever’?²⁸² Planten zijn bovendien onderdeel van een ‘goede gemeente’ waarin iedereen water en grond met elkaar deelt, en elke plant dus ook zorg voor de ander draagt.²⁸³ Een ‘druif klimt in de abrikoos / de braam zoekt steun bij berk en jonge eik’: van nature helpen planten elkaar, en dat doen ze ‘beter dan mens en dier / die pochend op de eigen aard // niet te vermijden / wankelmoedig staan’.²⁸⁴

²⁷⁴ Prins, *Verzameld werk 6*, p. 54, 79.

²⁷⁵ Idem, p. 176

²⁷⁶ Keizer en Sonnenschein, geen paginanummer.

²⁷⁷ Prins, *Verzameld werk 6*, p. 102.

²⁷⁸ Idem, p. 50.

²⁷⁹ Idem, p. 228.

²⁸⁰ Idem, p. 200.

²⁸¹ Idem, p. 78.

²⁸² Ibidem.

²⁸³ Idem, p. 104.

²⁸⁴ Idem, p. 216.

Uit deze verschijnselen in het dieren- en plantenrijk put Prins kracht: ze vormen mogelijkheden om samenlevingen anders in te richten, om socialere gemeenschappen te vormen die niet gebaseerd zijn op hiërarchie en geweld, maar op relaties en zorg voor de ander. Hierbij staat, vergelijkbaar met Roland Holst, een tijdsbeleving die vrouwelijk en cyclisch van aard is centraal. Waar Roland Holst, toen nog geworteld in marxistisch denken, probeerde de lineaire tijdsbeleving te verenigen met een cyclische, kiest Prins onomwonden voor de vrouwelijke tijdsbeleving. Die draait om permanente wording – groei, gepaard met ‘vastheid en rust / van al wat voorbijgaat’.²⁸⁵ Die groei begint bij systemisch kijken, naar elkaar en naar je omgeving om de structuur ervan te doorgronden: ‘kijken was en is een hartstocht / alsof je hunkert / hongert naar lijnen en structuren / die in kleuren spelevaren / en het brein verrijken’.²⁸⁶ Kijken is herkennen, en dat kan elk dier, menselijk en niet-menselijk leren.²⁸⁷ Kijken is ook bekeken worden, als een gelijke, en ‘alleen maar door die wisselwerking / tussen mens en buitenwereld / kun je groeien’.²⁸⁸ Want natuur is, naast symmetrie, ‘de beweging / die langs gladde paden glijdt / waaruit ritmiek ontstaat’.²⁸⁹ Beweging geeft betekenis: ‘geen plek is dierbaarder / dan de grond die je kent / in doorlopende wisseling en beweging’.²⁹⁰ Het ‘rustig groeien / van het bladgroen / in al zijn vormen’ is de puurste, ‘permanente / zekerheid / tot nieuwe voortgang’.²⁹¹ En die voortgang is ‘onbelemmerd / door vooruitgang’; ‘stil te staan / te ademen, te drinken en te eten’ is genoeg voor een plant – ‘dat maakt de groei’.²⁹²

Net als bij Roland Holst wordt deze tijdsbeleving van cyclische groei en verandering als vrouwelijk gepresenteerd. Er is ‘een moeder een maatschappij’ die de huid van planten beschermt, en als zij wegvalt komt de plant en daarmee de groeicyclus in gevaar.²⁹³ De eerste waterstofatomen verenigden zich met andere stoffen om te groeien en vormden samen ons heelal: ‘zij is met recht / eerste en enige // die altijd zorgt / en altijd voortbrengt’.²⁹⁴ Het heelal is vrouwelijk zoals de natuur vrouwelijk is. Niet voor niets wordt dit gedicht gevolgd door een gedicht dat ook in *Brieven aan mijn zuster* stond (‘het is niet zo gek om ons gevoel voor

²⁸⁵ Idem, p. 51; vgl. Keizer en Sonnenschein, geen paginanummer: ‘Radicaal is dat Prins zich steeds meer identificeert met planten. Minder psychologisch, wordt haar grote hoofdrolspeler het leven ‘zelf’: het nieuwe, de levenskracht, groei sec’.

²⁸⁶ Prins, *Verzameld werk 6*, p. 117.

²⁸⁷ Idem, p. 49.

²⁸⁸ Idem, p. 117.

²⁸⁹ Idem, p. 118.

²⁹⁰ Idem, p. 159.

²⁹¹ Idem, p. 217.

²⁹² Idem, p. 203, 202.

²⁹³ Idem, p. 108.

²⁹⁴ Idem, p. 224.

rechtvaardigheid / tot de natuur uit te breiden / en er even bekommerd om te zijn / als ons eigen lichaam’).²⁹⁵ Dit punt – de natuur als moeder, het vrouwenlichaam als natuur – is waar ecologie en feminisme elkaar het directst kruisen: Prins’ ecofeminisme op zijn zuiverst.

Dit is tegelijk het punt waarop het begint te wringen en ik terugkom op vragen over de grens tussen het benaderen van dit soort ‘vrouwelijke’ eigenschappen als sociaal geconstrueerd of aangeboren die in de bespreking van *Brieven aan mijn zuster* werden opgeroepen. In *Rondom de Boshut* verklaart Prins luid en duidelijk dat het bij zowel mens als dier ‘eenvoudig waanzin’ is ‘om te doen alsof er geen / verschil is / tussen gedrag en hormonale / aanleg en instincten / van een jongen en een meisje’.²⁹⁶ Zowel menselijke als dierlijke mannen ‘hebben de neiging / [...] een toren te bestijgen en van daaruit / god en de wereld te verkennen // zich op een pilaar te stellen – / altijd met het eigen zijn / als tastbaar middelpunt’.²⁹⁷ Die neiging tot domineren zit ‘misschien verstopt / in mannelijke genen / of op een andere plaats in chromosomen’.²⁹⁸ Op basis van voorbeelden van dieren en de natuur – ‘natuurlijk’, instinctief gedrag – onderbouwt Prins haar verheerlijking van vrouwen, moederschap en vrouwelijke eigenschappen die dicht bij de natuur staan dan de op en door mannen ingerichte maatschappij. Komt hier dan het essentialisme dat het ecofeminisme zo berucht heeft gemaakt om de hoek kijken?

In wezen wel. Prins’ poëzie bevat veel aspecten die in lijn zijn met de stroming van het culturele ecofeminisme. Ze verheerlijkt de vrouw als voortbrenger en verzorger van haar kinderen, presenteert de aarde (en zelfs het heelal) als een oermoeder, legt een biologische relatie tussen vrouwen en de natuur, en analyseert deze kwesties expliciet vanuit een kritiek op het patriarchaat (en denkt dus niet primair vanuit een kritiek op het kapitalisme²⁹⁹). Dat Prins zich het dichtst naar deze stroming binnen het ecofeminisme beweegt, is niet toevallig: het is de stroming die het gezichtsbepalendst is geweest voor het ecofeminisme, en bovendien het meest werd aangehangen in activistische kringen. Prins’ poëzie is geen reactie op ecofeministische theorievorming, maar een poging tot een ecofeministische praxis.

Die poging is ook de reden waarom het de veelzijdigheid van Prins’ poëzie geen recht zou doen om het met het stempel ‘essentialistisch’ af te serveren en op te bergen, net zoals dat

²⁹⁵ Idem, p. 224.

²⁹⁶ Idem, p. 100.

²⁹⁷ Idem, p. 247.

²⁹⁸ Ibidem.

²⁹⁹ Dat kan komen omdat Prins zelf haar strijdtonelen scheidt; antikapitalistische poëzie is in haar bundel *Ook wij waren vluchtelingen* (1981) terechtgekomen. Feit blijft dat ze deze systemen daardoor als los van elkaar opererend beschouwt, in tegenstelling tot de socialistische ecofeministen, die deze machtsstructuren theoretisch proberen te integreren.

niet voor de theorie en praktijk van het ecofeminisme zou moeten gelden. Want wat de poëzie van Prins óók doet, is verbanden leggen. Tussen mannelijkheid en kolonialisme en fascisme, tussen relationaliteit, zorg en linksheid, en tussen (poëtisch) denken en handelen. Prins vindt een brug tussen theorie en praktijk waar Roland Holst op dat punt van mijn analyse vastloopt, gevangen in een politiek-historische patstelling. Die verbindingen kan ze leggen vanuit – toch weer – een vrouwelijke, in het lichaam – want niet abstract – gesitueerde manier van denken. ‘Het gaat er minder om dat vrouwen van nature gevoelig zouden zijn voor ecologische kwesties, dan dat ze op grond van hun specifieke onderdrukking de verwoesting van de natuur aan den lijve ondervinden – en dus gesitueerd zijn het denken anders te praktiseren’, schrijven Keizer en Sonnenschein.³⁰⁰ Het gaat Prins om een nieuwe *default*: niet het mannelijke, maar het vrouwelijke moet de norm zijn waarvan de maatschappijvorm wordt afgeleid, als een jasmijn waarvan de groei ‘breekt met de wetten / van symbolen’, ‘wars van abstractie’.³⁰¹

Voordat een hiërarchie volledig ontmanteld kan worden, helpt het om de rollen om te draaien. Dat komt het sterkst naar voren in een gedicht waarin Prins stelt dat ‘ieder mens / en dier’ ‘de drang om te produceren heeft’; ‘het is haar aangeboren’.³⁰² Mens en dier zijn hier ongemarkeerd, en toch vrouw, want Prins vervolgt: ‘zolang zij produceerde en iets maakte / blijft zij in leven meer dan ’t mannelijke wezen’.³⁰³ Die formulering van de vrouw als producent van leven is een opvallende herhaling van marxistische termen waar ze al lang geleden afstand van had genomen, en brengt haar in verband met de socialistische variant van het ecofeminisme. In het produceren en reproduceren van nieuw leven en levensmiddelen staan mens, dier en natuur in wisselwerking met elkaar. Dit idee past in Prins’ poging de rollen om te draaien: de man produceert abstracties, ‘op een mooi gebied als kunst / of wetenschap’, terwijl de vrouwelijke vorm van productie (het produceren en reproduceren van leven en levensmiddelen) centraal staat bij het vormgeven van een rechtvaardige, duurzame wereld die in balans is met lokale en globale ecosystemen.³⁰⁴

De man stapte volgens dit gedicht meteen ‘van productie naar de chaos’, ‘ontzind ontregeld en fanaat’. Prins vervolgt:

de mens keek toe bij dit verward mirakel
als godsdienst als moraal als socialisme
tot zij begreep dat ze met denken
en ervaring

³⁰⁰ Keizer en Sonnenschein, geen paginanummer.

³⁰¹ Prins, *Verzameld werk 6*, p. 210.

³⁰² Idem, p. 121.

³⁰³ Ibidem.

³⁰⁴ Idem, p. 122.

kon bereiken

dat 't incomplete wezen dat zij voortbracht
nog moest leren niet op eigen kracht in bendes
aan het leven deel te nemen³⁰⁵

De standaardmens is een vrouw die leven produceert, daarmee permanente verandering en organische groei bewerkstelligt waarvan de niet-menselijke natuur de materiële basis vormt, terwijl de man enkel ontregelt. De gang van de geschiedenis proberen te typeren in de vorm van religie, moraal of socialisme, resulteert enkel in dogma's: wat nodig is voor Prins om iets te bereiken is een combinatie van denken en ervaren in gemeenschap. Dit gedicht, en Prins' poëzie als geheel, is een uitnodiging tot zo'n denk- en ervaar oefening. Haar gedichten zijn pogingen tot kijken, voelen en denken vanuit een vrouwelijk, anti-hiërarchisch, anti-overheersend wereldbeeld. Dat wereldbeeld is niet inherent aan het vrouw-zijn verbonden, mannen kunnen het ook aannemen: er zijn zelfs al 'een aantal mannen // van het echte / menselijke, vrouwelijke / zachtmoedige soort'.³⁰⁶ En zo zijn we toch weer bij het zachte uitgekomen. Hier introduceert het concept de sociale stroming van het ecofeminisme. 'Zachtmoedigheid' functioneert namelijk als teken om dualismen tussen man en vrouw, cultuur en natuur te ontmantelen.

Conclusie in wording

Prins' koppeling van ecologie en feminisme raakt aan de door Merchant geïdentificeerde stroming van het culturele ecofeminisme, én van het sociale ecofeminisme, én van het socialistische ecofeminisme. Ze verheerlijkt het oermoederschap, maar bevraagt ook de voor natuurlijk doorgaande relatie tussen vrouw en natuur door een 'zachte' interventie, en stelt de relatie tussen vrouwen als (re)producerende kracht in wisselwerking met de natuur centraal. Prins' poëzie is dus niet eenduidig onder één ecofeministische stroming te scharen; ook binnen dit gedachtegoed blijft ze eigen, ongebonden, ondogmatisch.

Het is bijzonder hoe duidelijk de contouren van vormen van ecofeminisme in Prins' poëzie terug te vinden zijn, aangezien ze deze gedichten schrijft op het moment dat de beweging nog aan het ontkiemen is. Het feit dat het ecofeminisme in Nederland nauwelijks voet aan de grond heeft gekregen geeft opnieuw blijk van Prins' internationale oriëntatie, en kan een verklaring zijn voor waarom ze in Nederland relatief onderbestudeerd is gebleven. Daarbij blijft het opmerkelijk dat Prins nergens echt aansluiting vond, zelfs niet in

³⁰⁵ Idem, p. 121.

³⁰⁶ Idem, p. 148.

feministische kringen. Heeft haar afwijzing van het radicale, separatistische feminisme haar zodanig vervreemd van elke mogelijke feministische groepering? Het voert voor deze scriptie te ver om nog uitgebreider op deze mogelijke verklaringen in te gaan – deze scriptie beoogt haar juist in te bedden – maar het laatste woord hierover is nog niet gezegd.

Ik stel voor Prins in te bedden in het grondmotief dat ik bij Roland Holst zachtheid heb genoemd. Het zachte staat als begrip niet zo centraal in Prins' oeuvre als in dat van Roland Holst, maar weerklinkt wel in een gedeelde, zachte manier van naar de wereld kijken en die opnieuw proberen vorm te geven met poëzie. In deze zachte, ecofeministische levenshouding zit hun verwantschap, ondanks dat Prins nergens aan Roland Holst refereert – sterker nog, in een brief met correcties over een interview aan recensent en schrijver Agnes de Haas geeft Prins zelfs toe dat ze Roland Holst 'tot [haar] schande' nooit gelezen heeft, alleen haar pre-socialistische debuut.³⁰⁷ In diezelfde brief reflecteert ze ook op haar oningebetheid: 'Ik zit niet in de literaire wereld – als ik scherpe stukken lees over de een of de andere schrijver of kunstenaar amuseren ze, maar ik ben ze ook weer zo vergeten omdat ik de kunst nu eenmaal minder belangrijk vind dan het leven en onder het leven versta ik het leven van mensen, dieren, planten met elkaar'.³⁰⁸ Prins' praktische ecofeminisme, verbinding zoekend met dieren en planten in een gedeeld ecosysteem, is haar inbedding: een ecologische als vervanging van een literaire of politieke.

³⁰⁷ Brief van Sonja Prins aan Agnes de Graaf, 11 april 1978, afkomstig uit het archief van Sonja Prins in het Literatuurmuseum.

³⁰⁸ Ibidem.

Slotbeschouwing: anti-breuklijnigheid

De receptie van de poëzie van Roland Holst en (het gebrek daaraan bij) Prins, dichters van het én-én, laat zien dat schrijvers die zich bewegen op verschillende strijdtoneelen lastig te plaatsen zijn. Voor Roland Holst geldt dat zij al te stevig was ingebed in de politiek-historische context van de socialistische strijd om haar ook nog met een (socialistische) vorm van feminisme in verband te brengen. Haar anti-burgerlijk feminisme wordt meteen als antifeminisme *an sich* geïnterpreteerd: arbeidersstrijd en vrouwenstrijd sluiten elkaar per definitie uit, is het idee. Natuurlijk zet zij zelf ook tot die tweedeling aan, maar een grondige analyse van haar anti/feministische denken laat zien dat ze aan het begin staat van een socialistisch-feministische traditie. Haar poëzie is, zo laat ik in deze scriptie zien, zelfs als fundamenteel (eco)feministisch te interpreteren op een manier die zich aan de historische typering van het eerstepoolfeminisme onttrekt. Voor Prins is de situatie net anders, maar het effect is vergelijkbaar: zelfs in een veelheid van feminismen valt zij er in de tweede feministische golf toch buiten. Dan worden socialisme en feminisme onder ‘fem-soc’ meer met elkaar verbonden, maar dááran weer ecologie koppelen, zoals Prins doet, is nog een brug te ver, met als gevolg dat Prins buiten het verhaal valt dat de literatuurgeschiedenis, en zelfs de feministische literatuurkritiek, vertelt. Waar Roland Holsts gecompartmentaliseerde receptie voor een al te rigide inbedding heeft gezorgd, heeft het onvermogen van de literatuurbeschouwing om Prins’ verbondenheid met verschillende strijdtoneelen te herkennen haar juist volkomen oningebod gemaakt.

Noem het een gebrek aan relationaliteit, of aan intersectionaliteit – deze compartimentalisering van vormen van strijd werkt uitsluiting in de hand, en zorgt bovendien voor oppervlakkige interpretaties. Met deze scriptie hoop ik een aanzet te geven tot een meer verbindende interpretatie van Roland Holsts en Prins’ werk, een die oog heeft voor het relationele en de verschillende vormen van strijd waartoe zij zich verhouden. In die zin verhoudt deze scriptie zich op twee niveaus tot ecofeminisme: ik analyseer ecofeminisme in het werk van dichters, maar mijn analyse is zelf ook een ecofeministische poging tot het leggen van verbanden.

Het grondmotief in de verbinding tussen sociale strijd, ecologisch leven en vrouwelijkheid en feminisme noemde ik zachtheid. Het is een door Roland Holst geïntroduceerd begrip: ze gebruikt het woord niet alleen in elke dichtbundel tientallen keren, maar het begrip vormt ook het fundament van haar wereldbeeld. In de geanalyseerde

dichtbundels is zachtheid iets wat met moederschap gepaard gaat, maar ook met gemeenschap. Nu eens negatief, een zwakgebod dat tijdelijk afgezworen moet worden om het hogere doel van de socialistische strijd te behalen, dan weer positief, de zachte kracht die de socialisten de overwinning bezorgt, de belofte van het goede leven. Zachtheid is ecofeministische theorie bij uitstek: het draait om meegevoel, verbinding, vernieuwing; het concept is dynamisch, telkens in wording, open, en daarmee steeds nieuwe verbanden leggend, gevormd door een cyclische, aan de natuur ontleende tijdsbeleving. Het is een aan vrouwelijkheid gekoppelde – maar niet vastgepinde! – manier van naar de wereld kijken en deze vormgeven in een taal die niet hiërarchiseert, maar egaliseert, die anti-veroverend, anti-breuklijng is.

Omdat zachtheid zodanig centraal staat in de drie bundels van Roland Holst die in deze scriptie geanalyseerd werden, rijst de vraag hoe het met de rest van haar oeuvre zit. Blijft zachtheid het fundament van haar werk, ook als ze zich volledig van het marxisme distantieert en zich religieus-socialiste gaat noemen? Hoe zou zachtheid zich ontwikkelen tot aan *Wordingen* (1948), haar magnum opus en laatste poëziepublicatie, waarin ze probeert haar religieus socialisme aan de wereldgeschiedenis te koppelen? Mijn hypothese is dat zachtheid minstens zo'n prominente plek inneemt in haar latere werk als in haar vroege werk. Waar Roland Holst in *Het feest der gedachtenis* inzet op het verenigen van een marxistische, lineaire (mannelijke) tijdsbeleving met een ecofeministische, cyclische (vrouwelijke) tijdsbeleving, valt het te verwachten dat ze met haar afscheid van het orthodoxe marxisme ook afstand neemt van een lineaire tijdsbeleving. De ondertitel van *Wordingen* geeft daar al blijk van: de bundel is een *cyclus* van liefde en vertrouwen.³⁰⁹ Verder onderzoek zal dit moeten uitwijzen, en zou haar gehele oeuvre moeten beslaan.³¹⁰

Waar Roland Holst naast een cyclische tijdsbeleving ook een utopisch, statisch eindpunt verbeeldt, trekt Prins' poëzie het idee van permanente wording en groei radicaal door; een lineaire, mannelijke geschiedenisopvatting wijst ze volledig af. Het is verleidelijk dit verschil als een breuklijn tussen de dichters te interpreteren – alsof Prins *verder* is. Dat wil ik hier juist niet doen. Het benadrukken van verschillen tussen de twee zou een valse

³⁰⁹ Henriette Roland Holst-van der Schalk, *Wordingen. Een cyclus van liefde en vertrouwen*, W.L & J. Brusse, 1948.

³¹⁰ Ook haar biografische werk, bijvoorbeeld. Letterkundige Herman Schaap laat in zijn analyse van Roland Holsts biografie (1935) over de door haar zo bewonderde Rosa Luxemburg zien dat zij Luxemburgs persoonlijkheid als een dualisme van zachte en harde kanten interpreteert, die ze vervolgens aan vrouwelijkheid en mannelijkheid verbindt. Volgens Schaap waardeert Roland Holst de zachte kant van Luxemburg dan de harde, en construeert deze zachte kant 'het ideale mensbeeld' van Roland Holst. In: Herman Schaap, 'Rosa Luxemburg', *Historie en verbeelding in De held en de schare van Henriëtte Roland Holst*, De Ploeg, 1993, p. 172-236; citaat op p. 222.

vergelijking zijn die wordt aangezet door mijn corpuskeuze. Roland Holst denkt op het moment dat ze de drie geanalyseerde bundels schrijft nog op marxistische, en dus teleologische wijze, en neemt daar in haar latere werk afstand van. Ook Prins denkt in haar vroege werk marxistisch, maar ik analyseer juist haar werk waarin ze al afstand van dat denken heeft genomen. Een systematische vergelijking zou de verschillen tussen deze twee dichters onnodig uitvergrooten, terwijl ze eenzelfde soort ontwikkeling doormaken, maar ik in mijn analyse op verschillende punten van die ontwikkeling instap, met het idee ze in de twee feministische golfen te plaatsen. Wat ik wilde was kijken hoe ze vanuit die twee feministische golfen naar elkaar toe en van elkaar af bewegen en elkaar organisch op bepaalde punten raken, om zo op feminismen te stuiten die in de receptie van hun werk onbelicht zijn gebleven. Het omgekeerde van deze benadering, die kijkt naar raakvlakken in het tijdvlak waarin ze tegelijkertijd opereren, zo ongeveer tussen 1930 (Prins' oprichting van *Front*) en 1952 (Roland Holsts dood), en aspecten van hun oeuvres op formalistische wijze vergelijkt, zou andere resultaten kunnen opleveren, die hen meer inbedden in de geijkte (zij het ook niet veelvuldig onderzochte) context van de politieke, socialistische en revolutionaire poëzie rond 1930.

Voor nu wil ik een verwantschap aanstippen in de manier waarop Roland Holst en Prins een zacht wereldbeeld vormgeven. Roland Holst loopt in de door mij geanalyseerde dichtbundels vast op een patstelling tussen de theorie van het socialisme en hoe die in praktijk moet worden gebracht, hoe een zacht wereldbeeld in taal beschrijven die wereld ook tot verandering moet aanzetten. Prins' poëzie modelleert een mogelijk antwoord op deze kwestie, omdat de werelden van theorie en praktijk voor haar minder sterk gescheiden zijn: dichten is denken is doen en doen is denken is dichten in haar ecofeministische praxis. Bij Prins is zachtheid niet zozeer een kernwoord, als wel een kernhouding of -handeling. Haar gedichten zijn pogingen tot meekijken, meevoelen en meedenken vanuit een vanuit een vrouwelijk, anti-hiërarchisch, anti-overheersend wereldbeeld. Dat doet ze onder andere door een vrouwelijke norm als uitgangspunt te nemen in haar poëzie: de mens is een vrouw, de vrouw produceert en reproduceert levens en levensmiddelen in wisselwerking met de natuur, en staat zo aan de basis van een rechtvaardiger ecosysteem dat cyclisch groeit en teruggeeft, in plaats van enkel uit is op vooruitgang en gewin. In deze zachte levenshouding zit hun verwantschap, ondanks dat Prins nergens aan Roland Holst refereert – en haar zelfs nooit gelezen heeft.

De vergelijking tussen deze twee dichters is hier dus lossier van aard en spiegelt de inhoud van hun poëzie. Net als in hun gedichten gaat het in hun verhouding tot elkaar niet om breuklijnen, een opeenvolging van harde lineariteit, maar om een anderssoortige

tijdsbeleving. De methodologie van deze scriptie draagt daar ook aan bij: de ecofeministische leeswijze van de een versterkt die van de ander. Enerzijds werkt ecofeminisme als kader om Prins in haar eigen tijd in te bedden. Anderzijds kunnen met een ecofeministische analysewijze ook teksten uit het verleden door een nieuwe bril worden bekeken: door Prins en haar inbedding in het ecofeminisme leren we ook Roland Holst op een andere manier lezen – een uitweg voor de politiek-historische lezing waardoor ze normaal gesproken omkaderd wordt. Met behulp van het ecofeminisme wordt er dus een lange, zachte draad ontklad die eerder cyclisch is dan lineair: via Roland Holst is Prins beter te begrijpen en via Prins Roland Holst, in wisselwerking. Prins met ecofeminisme in verband brengen is in eerste instantie een historiserende exercitie, terwijl Roland Holst (via Prins) ecofeministisch lezen laat zien dat deze methode ook buiten de historische situering van de feministische stroming nieuwe inzichten kan opleveren. Daarbij speelt natuurlijk mee dat Roland Holst al een uitgebreide receptie had en Prins nagenoeg niet. De Nederlandse literatuurbeschouwing wist geen raad met Prins, zelfs de feministische niet, op de enkele lovende bespreking van Hanneke van Buuren na. De neerlandistiek heeft Roland Holst juist opgesloten in een politiek-historisch verhaal, en maakte haar poëzie (en politieke werken) na het einde van de ‘grote verhalen’ tot nietszeggend voor het heden. Dat maakt een ecofeministische benadering, die een inbeddende maar ook lostrekkende kracht heeft, ook in de eenentwintigste eeuw nog bruikbaar.

Ook de lijn van zachtheid behoort niet enkel tot het verleden. Ik opende deze scriptie met een verwijzing naar een column van Asha ten Broeke, die in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen pleitte voor een empathische en solidaire politiek, ‘een politiek van moedige zachtheid’.³¹¹ Inmiddels zijn de verkiezingen al lang en breed achter de rug en is duidelijk geworden dat het linkse, het zachte, weer kleiner is geworden dan het ooit geweest is. Ook in de derde feministische golf klinkt de roep om zachtheid, en dat maakt de dichters uit deze zachte lijn nog altijd relevant. Ik ben het dan ook niet eens met Etty, die – in overeenstemming met de post-ideologische jaren negentig waarin ze de biografie schreef – stelt dat ‘de poëzie waarmee Roland Holst als socialiste, communiste en later religieus-socialiste “klassiek” wilde zijn, grotendeels zo tijdgebonden [is] dat zij weinigen nog iets te zeggen heeft’, en dat alleen de gedichten waarin ze ‘niets vertegenwoordigde dan zichzelf’ nog het lezen waard zijn.³¹² Roland Holsts – en Prins’ – gedichten verkondigen weliswaar

³¹¹ Ten Broeke, geen paginanummer.

³¹² Etty, *Liefde is heel het leven niet*, p. 618. In de inleiding beschrijft Etty hoe ze Roland Holsts poëzie leerde kennen in de tijd dat ze zelf nog communist was (ze brak in 1983 met het communisme). Ze was blij dat ze toen niet aan de biografie was begonnen, want ‘waarschijnlijk zou ik mij toen nog te veel hebben vereenzelvigd met Roland Holst als communistische dissident en in haar levensverhaal discussies hebben geprojecteerd die toen in

geen universele, tijdloze waarheden – dat zou een te mannelijke, onlichamelijke (want transcendente) typering van hun werk zijn – maar ze vormen wel een alternatieve vorm van continuïteit, een zacht fundament in de Nederlandse poëzie van de twintigste eeuw dat is ingebed in tijd en lichaam en dat niet over het hoofd mag worden gezien. Of, in de woorden van Prins:

laten wij het kalm houden
en rustig
en traditioneel in die zin
dat je niet weggooit
wat je moeders vergaarden³¹³

“de linkse beweging” aan de orde waren, zoals de verhouding socialisme-feminisme’. Had ze dat maar gedaan!
Zie Etty, p. 9-11.

³¹³ Prins, *Verzameld werk 4*, p. 124.

Literatuurlijst

Geraadpleegde archieven:

Archief Sonja Prins, Literatuurmuseum

Geraadpleegde bronnen:

Achterhuis, Hans. 'Vrouwen en de verdwijnende wateren'. *Trouw*, 30 maart 1990. 20. Via *Delpher*.

Arpad, Susan S. 'Taking Our Time: Feminist Perspectives on Temporality – review', *NWSA Journal*, 2.2 (1990): 311-314.

Arruzza, Cinzia, Tithi Battacharya en Nancy Fraser. *Feminism for the 99%: A Manifesto*. Verso, 2019.

Bowen, Dean. *Ik vond geen spoken in Achtmaal*. Jurgen Maas, 2020.

Broeke, Asha ten. 'Geef me deze verkiezingen zwakke leiders'. *OneWorld*, 11 maart 2021, <https://www.oneworld.nl/lezen/column/geef-me-deze-verkiezingen-zwakke-leiders/>. Laatst geraadpleegd op 30 maart 2021.

Buiting, Henny. *De Nieuwe Tijd. Sociaaldemokratisch Maandschrift. 1896-1921. Spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland*. Aksant, 2003.

Buuren, Hanneke van. 'Op zoek naar het wij-woord. Sonja Prins: *Gedichten 1930-1958* en *Dagboekgedigten*'. *Lover* 3.2 (1976): geen paginanummer.

Charlton, James. *Nothing About Us Without Us: Disability Oppression and Empowerment*. U of California Press, 2000.

Crenshaw, Kimberlé. 'Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics'. *University of Chicago Legal Forum* (1989): 139-167.

Davelaar, Loranne. 'Uitgeverij SoMA, het emancipatoire "één-vrouwsbedrijfje" van Sonja Prins'. *Zacht Lawijd* 20.2 (2021): 50-68.

Dierx, Janny. 'Zand, zeep, soda: ecofeminisme: schoonmaakmiddel voor vrouwenbeweging en milieubeweging'. *Nemesis* 10.2 (1994): 31-38.

Engels, Friedrich. 'Voorwoord'. *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*. Progres, 1884. Vertaler onvermeld. Via *Marxists.org*, https://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1884/oorsprong_gezin/index.htm.

Etty, Elsbeth. *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952*. Balans, 1996.

- '. 'Geen vrouw maar ook geen broeder. Het politieke vrijwilligerswerk van Henriette Roland Holst'. *Tijdschrift voor Genderstudies* 10.1 (2007): 69-74.
- '. 'Henriette Roland Holst'. *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis*. Samengesteld door Els Kloek. Vantilt, 2013. 1191-1193.
- Forman, Friede en Coaran Sowton (red.). *Taking Our Time: Feminist Perspectives on*. Pergamon Press, 1989.
- Gaard, Greta. 'Living Interconnections with Animals and Nature'. *Ecofeminism: Women, Animals, Nature*, red. Greta Gaard. Temple UP, 1993.
- '. 'Ecofeminism Revisited: Rejecting Essentialism and Re-Placing Species in a Material Feminist Environmentalism'. *Feminist Formations* 23.2 (2011): 26-53.
- Grever, Maria en Berteke Waaldijk. *Transforming the Public Sphere: The Dutch National Exhibition of Women's Labor in 1898*. Duke UP, 2004.
- Groen, Els de. 'De vrouw als reddende engel van het milieu: draaft het ecofeminisme niet een beetje door?'. *Opzij*, 20.2 (1992): 88-90.
- Ham, Laurens. 'Een gedicht belicht. Over Wanda Koopman, *Vertwijfeling*'. *DBNL*. https://www.dbnl.org/gedichtbelicht/index.php?l=2018&gedicht=201803_ham_018vert01. Maart 2018, geraadpleegd op 21 juni 2021.
- Hartmann, Heidi. 'The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union'. *Capital & Class* 3.2 (1979): 1-33.
- Haverman, Ben. 'De mannen en de vrouwen willen mij niet hebben'. *De Volkskrant*. 17 november 1980. Via Delpher.
- Hereijgers, Carin. *Henriëtte Roland Holst. Dichteres op een kentering van de tijd*. Uitgeverij Katholieke Universiteit Nijmegen, 1996.
- Hoenselaars, Ton. *Overleven met Shakespeare*. Oratie bij de aanvaarding van het hoogleraarschap in de Vroegmoderne Engelse Letterkunde. Universiteit Utrecht, 2012.
- Jadot, Marie. 'Vraag een dichter over de oorlog'. *Internationale Neerlandistiek* 58.1 (2020): 68-72.
- Jansz, Ulla. *Vrouwen ontwaakt. Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet*. Bert Bakker, 1983.
- '. *Denken over sekse in de eerste feministische golf*. Sara / Van Gennep, 1990.
- Joores, Thijs. 'Maartje Smits' structuren. Een ecofeministische poëzielezing'. *Leest*, 19 maart 2019, <https://www.platformleest.org/artikel/maartje-smits-structuren/>. Geraadpleegd op 15 juni 2021.

- Keizer, Frank en Johan Sonnenschein. 'Wij willen zelfstandig zijn. Emancipatie en
gemeenschap volgens Sonja Prins'. *Barricadenpoëzie. Lyrisch activisme sinds 1848*.
EPO, nog te verschijnen (november 2021).
- Kleberg, Lars. 'About Front: The Short History of an International Avant-Garde Journal
(1930-1931)'. *Sankirtos: Studies in Russian and Eastern European Literature, Society
and Culture in Honor of Tomas Venclova*, red. Robert Bird, Lazar Fleishman en Fedor
Poljakov. Peter Lang, 2008. 218-236.
- Kröger, Marianne. 'Carl Einstein und die Zeitschrift "Front" (1930/31)'. *Carl-Einstein
Kolloquium 1994. (Reihe Bayreuther Beiträge zur Literaturwissenschaft, Bd. 16)*, red.
Klaus H. Kiefer. Peter Lang, 1996. 125-134.
- '. 'Ravensbrück als Ort der Erfahrung - Leben und Werk der Niederländischen
Dichterin Sonja Prins'. *Dachauer Hefte* 10 (1994): 50-68.
- '. 'Ein veränderte "Sommernachtstraum". Sonja Prins' Theaterstück
"Mittsommernachtstraum" im Aussenkommando Comthurey des Frauen-
Konzentrationslagers Ravensbrück'.
- '. 'Der Umgang mit Zeitzeugenberichten von Überlebenden. Erfahrungen und
Methodenkritik an drei Beispielen'. *Dachauer Hefte* 13 (1997): 200-212.
- Longenecker, Marlene. 'Women, Ecology and the Environment: An Introduction'. *NWSA
Journal* 9.3 (1997): 1-17.
- Macfarlane, Robert. 'The Secrets of the Wood Wide Web'. *The New Yorker*. 7 augustus 2016,
[https://www.newyorker.com/tech/annals-of-technology/the-secrets-of-the-wood-wide-
web](https://www.newyorker.com/tech/annals-of-technology/the-secrets-of-the-wood-wide-web). Geraadpleegd op 28 mei 2021.
- MacGregor, Sherilyn. 'Gender and Environment: An Introduction'. *Routledge Handbook of
Gender and Environment*, red. Sherilyn MacGregor. Routledge, 2017.
- Marsman, Hendrik. *Verzameld werk. Deel III. Critisch proza*. H.M. Bremer, 1938.
- Medlicott, Sheryl. 'Conceiving an Ecofeminist Utopia: Genre, Gender, and Ecology in Ursula
K. Le Guin's *Always Coming Home*'. *SLE: Interdisciplinary Studies in Literature and
Environment* 1 (2020): 1-14.
- Meijer, Maaïke (red. en introductie). *Dutch and Flemish Feminist Poems from the Middle
Ages to the Present: A Bilingual Anthology*. Co-red. Erica Eijssker, Ankie Peypers en
Yopie Prins. The Feminist Press at the City University of New York, 1998.
- Merchant, Carolyn. *Radical Ecology: The Search for a Livable World*. Routledge, 2005.
- '. *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution*. Harper & Row,
1980.

- Meulenbelt, Anja. *Feminisme en socialisme: een inleiding*. Van Genneep, 1976.
- Nicolasen, Lidy. *De eeuw van Sonja Prins. Burgerkind, revolutionair, kluzenaar* Bert Bakker, 2009.
- Outshoorn, Joyce. *Vrouwenemancipatie en socialisme. Een onderzoek naar de houding van de SDAP t.o.v. het 'vrouwenvraagstuk' tussen 1894 en 1919*. SUN, 1973.
- Prins, Sonja. *Weegschaal de aarde. Verzameld werk 4. Gedichten 1977-1979*. Papieren Tijger, 2014.
- . *Weegschaal de aarde. Verzameld werk 6. Rondom de Boshut en Gedichten 1982-2005*. Papieren Tijger, 2019.
- Roland Holst-van der Schalk, Henriette. *Sonnetten en verzen in terzinen geschreven*. W.L. & J. Brusse, 1896.
- . *Een woord aan de vrouwen der arbeidende klasse naar aanleiding der nat. tentoonstelling van vrouwenarbeid*. 1898.
- . *De nieuwe geboort*. W.L. & J. Brusse, 1928 [1^e druk 1902].
- . *De vrouw, de arbeidswetgeving en de sociaaldemokratie: een antwoord aan mevrouw Rutgers-Hoitsema*. Uitgave A.B. Soep, 1903.
- . *De vrouw in het woud*. W.L. & J. Brusse, 1912.
- . *De maatschappelijke ontwikkeling en de bevrijding der vrouw*. Brusse, 1914.
- . *Het feest der gedachtenis*. W.L. & J. Brusse, 1915.
- . *Verzonken grenzen*. W.L. en J. Brusse, 1918.
- . *Wordingen. Een cyclus van liefde en vertrouwen*. W.L. & J. Brusse, 1948.
- Romeijn, Aafke. 'Onrust als politieke actor: over Sonja Prins'. *De Nederlandse Boekengids* 6.1 (2021): 18-19.
- Romein-Verschoor, Annie. 'Figuur en betekenis van Henriëtte Roland Holst-van der Schalk'. *Spelen met de tijd*. Querido, 1957. 141-163.
- Ruyter, Martin. 'Kleine klassieken uit Baarle-Nassau'. *De Volkskrant*, 15 juli 1981. Via Delpher.
- Salleh, Ariel. *Ecofeminism as Politics: Nature, Marx and the Postmodern*. Zed Books, 1997 (heruitgave in 2017).
- Schaap, Herman. 'Rosa Luxemburg'. *Historie en verbeelding in De held en de schare van Henriëtte Roland Holst*. De Ploeg, 1993. 172-236.
- Schrevel, Margreet. 'Willekes Macdonald, Ina Elisa'. *Biografisch woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*,

<http://hdl.handle.net/10622/F8D6AEBD-2DB7-4D0A-9E82-16C2D00E5203>.

Geraadpleegd 15 juni 2021.

Sonnenschein, Johan. 'Sonja Prins, met diepte gezegend'. *De Reactor*. 7 oktober 2020,

<https://www.dereactor.org/teksten/sonja-prins-weegschaal-de-aarde-recensie>.

Geraadpleegd op 11 juni 2021.

Sturgeon, Noel. 'Preface'. *Routledge Handbook of Gender and Environment*, red. Sherilyn MacGregor. Routledge, 2017. xxi-xxii.

Tolan, Fiona. 'Feminisms'. *Literary Theory and Criticism: An Oxford Guide*, red. Patricia Waugh. Oxford UP, 2006.

Vonhögen, Liesbeth. *Nu alles voorbij is, begint wat voorbij is opnieuw. De doorwerking van de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse poëzie*. Literatoren, 2017.

Walkiewicz, E.P. en Hugh Witemeyer. 'Ezra Pound's contributions to New Mexican periodicals and his relationship with Senator Bronson Cutting'. *Paideuma* 9.3 (1980): 441-459.

Weevers, Th. 'Beeldspraak, klank en bouw van *De Nieuwe Geboort*'. *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde* 20.7 (1957): 167-197.

Willekes Macdonald, Ina. *Het gaat om de kinderen. Vier generaties vrouwen in de samenleving*. SoMA, 1979.